

Przewodnik

po zabytkach
kultury materialnej
Welskiego Parku
Krajobrazowego

10 lat
WPK

PRZEWODNIK

PO ZABYTKACH KULTURY MATERIALNEJ
WELSKIEGO PARKU KRAJOBRAZOWEGO

Autorzy:

Tekst: Jarosław Kapiński, Wanda Grodzka

Zdjęcia: Wanda Grodzka, Jarosław Kapiński

Redakcja: Mirosław Szczepański
Krzysztof Głowczyński

Rycina: Wanda Grodzka

Wydano dzięki pomocy finansowej Wojewódzkiego Funduszu Ochrony Środowiska i Gospodarki Wodnej w Olsztynie.

ISBN 83-914630-0-1

Wydawca: Welski Park Krajobrazowy
Jeleń 84, 13-230 Lidzbark, tel./fax 023/ 698 10 36

Wydanie II - poprawione

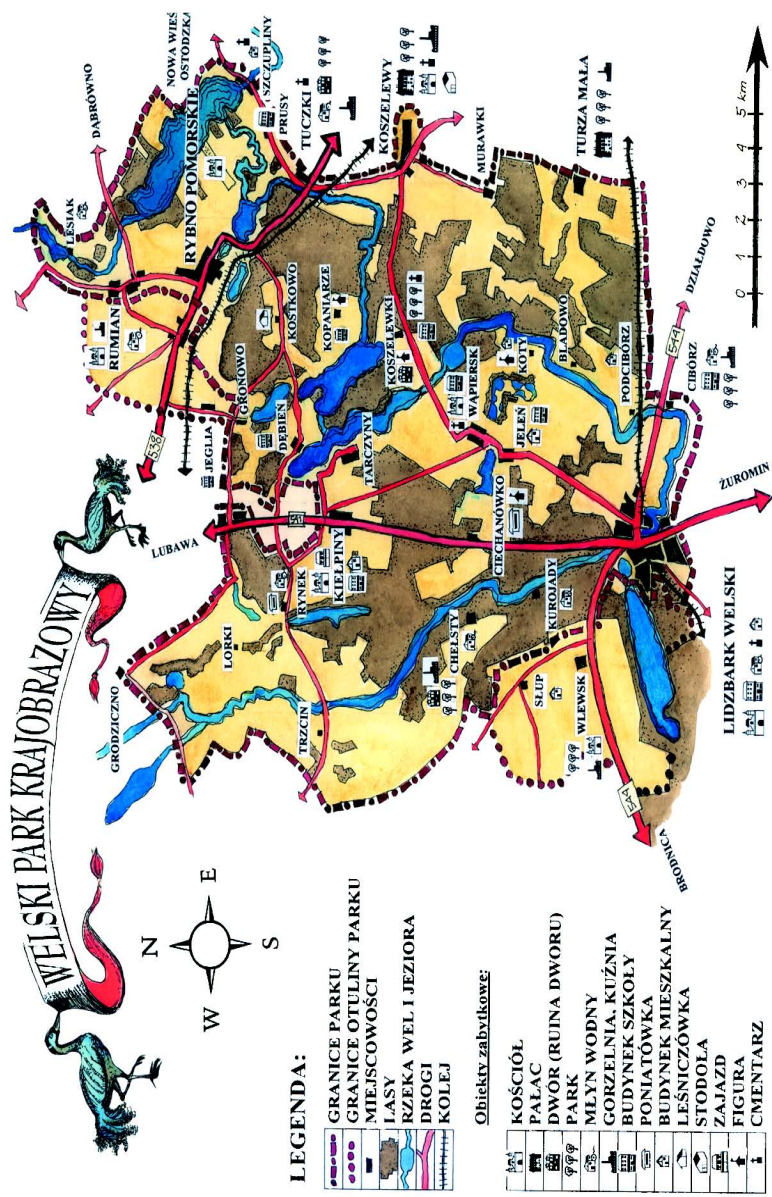
Druk: DRUKARNIA TINTA Z. Szymański, 13-200 Działdowo,
ul. Reymonta 5A, tel. (0-23) 697 52 62÷63

Z przyjemnością oddajemy do rąk Państwa zwięzły opis dziedzictwa kulturowego Welskiego Parku Krajobrazowego. Mamy nadzieję, że spełni rolę przewodnika. Stanowi on efekt pierwszego etapu pracy, który swoim zasięgiem objął zgromadzenie materiałów źródłowych oraz ich wstępną analizę. W opracowaniu tym szczególną uwagę zwróciliśmy na przedstawienie rysu historycznego oraz przeglądu architektoniczno-urbanistycznego miejscowości w ich powiązaniu ze środowiskiem przyrodniczym. Dla ułatwienia wszystkie te miejscowości zostały opisane w kolejności alfabetycznej. Natomiast ciekawsze obiekty o charakterze zabytkowym zilustrowaliśmy na zdjęciach. Mamy nadzieję, że opis ten przyczyni się do lepszego poznania tak pięknego i cennego zarówno pod względem przyrodniczym, jak i architektonicznym terenu jakim jest Welski Park Krajobrazowy.

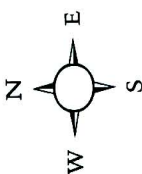
Skromne środki przeznaczone na ten cel pozwoliły nam jedynie na przedstawienie ważniejszych faktów z przeszłości i teraźniejszości każdej miejscowości. Ponadto zmuszeni byliśmy do pominięcia opisu burzliwych dziejów, które ukształtowały obecne oblicze obszaru Parku Krajobrazowego.

Ponieważ jest to pierwsze opracowanie tego typu dotyczące Welskiego Parku Krajobrazowego, zapewne jest ono obarczone pewnymi niedoskonałościami. Świadomi tego, będziemy wdzięczni za wszelkie uwagi, które należy kierować na adres: kapinski@ibwpan.gda.pl lub grodzka@priv1.onet.pl lub też bezpośrednio do Dyrekcji Welskiego Parku Krajobrazowego w Jeleniu.

Na zakończenie chcielibyśmy podziękować Dyrekcji Welskiego Parku Krajobrazowego oraz Wojewódzkiemu Funduszowi Ochrony Środowiska i Gospodarki Wodnej w Olsztynie za pokrycie kosztów druku niniejszego opracowania.

WELSKI PARK KRAJOBRAZOWY

LEGENDA:

- GRANICE PARKU
- GRANICE OTULINY PARKU
- MIEJSCOWOŚCI
- LASY
- RZĘKA WEL I JEZIORA
- DROGI
- KOLEJ

Obiekty zabawkowe:

- KOŚCIÓŁ
- PALAC
- DWÓR (RUINA DWORU)
- PARK
- MŁYN WODNY
- GORZELNIA, KUŹNIA
- BUDYNEK SZKOŁY
- BUDYNEK MIESZKALNY
- LEŚNICZÓWKA
- STODOLA
- ZAJAZD
- FIGURA
- CMENTARZ

BLADOWO

Niewielka osada, licząca zaledwie kilka budynków, położona nad rzeką Wel nieopodal wsi Koty. Pierwsza wzmianka o jej istnieniu pochodzi z początku XV wieku (około 1410 r.). Należała ona wtedy do wójtostwa krzyżackiego w Lidzbarku figurując pod nazwą Bładau. W drugiej połowie XVIII wieku istniała tu osada rybacka. Na wschód od Bładowa znajduje się torfowiskowy użytek ekologiczny o tej samej nazwie. Został on utworzony w 1998 roku, obejmując swoim zasięgiem podzielone gęstą siecią rowów melioracyjnych łąki i torfowiska. W okolicach Bładowa znaleziono krzemienie świadczące o istnieniu tu osadnictwa w okresie neolitu.

CHEŁSTY

Małowniczo położona wieś w parowach pośród lasów i łąk doliny rzeki Wel. Rozpościera się stąd piękny widok na meandrującą rzekę z naturalnie zadrzewionymi brzegami. Tło zaś stanowi gęsty, położony na pagórkach las. Dogodny jest jedynie dojazd do wsi od strony drogi łączącej Lidzbark z Ciechanówkiem.

Chełsty zostały założone najprawdopodobniej na początku XV wieku. Stanowiły one wówczas majątek lenny należący do wójtostwa krzyżackiego w Lidzbarku. Na kilka dni przed historyczną bitwą pod Grunwaldem, bo 9 lipca 1410 roku, w Trzcinie i Chełstach obozowały wojska dowodzone przez króla Władysława Jagiełłę. Od początku XV wieku Chełsty należały do Chełstowskich. Z tych czasów zachowały się nazwy: Selzte, Selste (około 1410 r.), Chełsti (1490 r.). Warto tu wspomnieć, że słowem *chełsty* określano kiedyś płótniarzy. Od 1490 roku majątek lenny w Chełstach podlegał parafii katolickiej w Lidzbarku. W 1770 roku we wsi znajdowały się trzy gospodarstwa czynszowe. Stał tu również młyn. Około 1880 roku Chełsty zajmowały powierzchnię 1715 mórg (około 960 hektarów). Stało tu 9 budynków mieszkalnych, młyn i gorzelnia. We wsi mieszkało 97 osób, z czego 83 stanowili katolicy, a 14 – ewangelicy.

W 1897 roku powierzchnia wsi wynosiła 497 hektarów. W 1914 roku znajdujący się tu budynek dworski i zabudowania gospodarcze zostały znacznie zniszczone przez wojska rosyjskie. W okresie międzywojennym powstała tu gorzelnia. Zbudowano także oranżerię oraz założono ogród owocowo-warzywny z rzadkimi gatunkami roślin. Założenie dworsko-parkowe należało wówczas do wyjątkowo zadbanych. W 1932 roku majątek ziemski został rozparcelowany. Z 331 hektarów przymusowo odebrano 140. W 1935 roku zlikwidowano cały obszar dworski, pozostawiając przy dworze jedynie niewielki skrawek ziemi.

Majątek ziemski często zmieniał właścicieli, szczególnie w XIX i XX wieku. Byli nimi kolejno: Chełstowscy (od początku XV w. do 1788 r.), von Müller (1788-1816), Mieczkowski herbu Zagłoba (1816-1836), Józef Janczewski herbu Lubicz (1836-1858), Norbert Kawęczyński (1858-1897), Ludwиг Probst (1897-

-1914), Kazimierz Brunner (1914-1915), Bartel Samuel Ebel z Fischbau (1915-1917), Henryk Wütbrich i Paweł Dück (1917-1918), Edward Cegielski z Poznania (1918-1920) i Kazimierz Życki z Warszawy (1920-1939).

Po II wojnie światowej w Chełstach założono Państwowe Gospodarstwo Rolne, które stanowiło filię PGR-u w Lidzbarku. Założenie parkowodworskie zaczęło natomiast ulegać stopniowemu zniszczeniu. Do czasów dzisiejszych z założenia dworskiego zachowały się murowane budynki: gorzelnia, dwóch obór i trzech czworaków. Zniszczeniu natomiast uległa stodoła, dwa czworaki i budynek, w którym mieściła się kuźnia, wozownia, stolarnia i magazyn na zboże. Jeszcze niedawno stał tu dwór pochodzący z drugiej połowy XVIII lub początku XIX wieku. Był to piętrowy budynek, wykonany w konstrukcji drewnianej, otynkowany na kamiennej podmurówce. Dach miał mansardowy z naczółkami, pokryty dachówką. Budynek usytuowany był prostopadle do koryta rzeki. Od strony frontowej znajdował się dwukondygnacyjny portyk z czterema kolumnami. Elewację zachodnią wspierały skarpy. W części zachodniej znajdowały się piwnice ze sklepieniem kolebkowym. W okresie międzywojennym w elewacji frontowej nadbudowano wystawkę. W 1967 roku dwór został wpisany do rejestru zabytków. Pod koniec lat osiemdziesiątych znajdował się on w tak fatalnym stanie, że część pomieszczeń musiała być wyłączona z użytkowania. Ostatecznie dwór zawalił się na przełomie 1992 i 1993 roku.

Z założenia parkowego pozostały jedynie: tarasy dawnego sadu (z okresu dwudziestolecia międzywojennego) oraz mocno zaniedbany fragment parku podworskiego z połowy XIX wieku z małym stawem. Wśród licznych starych okazów drzew na szczególną uwagę zasługuje olbrzymia, prawie dwustupięcioletnia purpurowa odmiana buka pospolitego (rosnąca przed fasadą byłego dworu). Po starej alei lipowej, prowadzącej do parku leśnego, pozostało kilka ponad stułecyjnych okazów. Inne okazy starych drzew to: trzystuletnie świerki pospolite, 4 graby pospolite, kasztanowiec biały (stan z 1988 r.). W przedwojennym parku leśnym, na skarpie tuż obok dawnego folwarku, znajdują się rozkopane groby byłych właścicieli majątku.

Nad rzeką Wel stoi niezynny dziś, ale w dobrym stanie technicznym młyn wodny wraz z betonowym progiem piętrzącym (2 połowa XIX w.).

Niedaleko stąd znajduje się rezerwat krajobrazowy o nazwie Piekiełko. Jego zadaniem jest ochrona odcinka rwącego nurtu rzeki mającego tu wyraźny charakter rzeki górskiej. Strome zbocza z licznymi wysiękami, kręte i kamieniste koryto opływające kilka małych wyseppek oraz rwący nurt sprawiają, że jest to zdecydowanie jedno z najpiękniejszych miejsc Welskiego Parku Krajobrazowego.

Na północ od wsi Chełsty położony jest użytek ekologiczny o tej samej nazwie. Został on utworzony w 1997 roku w celu ochrony 14 hektarów torfowisk doliny rzeki Wel.

CIBÓRZ

Wieś położona nad rzeką Wel 2 km na wschód od Lidzbarka Welskiego. Nazwa osady pochodzi od jej założyciela Ścibora. W okresie państwa krzyżackiego należała do wójtostwa lidzbarskiego, figurując pod nazwą Stibor. Tuż za wsią rzeka Wel, płynąca dotąd z północy na południe, zmienia kierunek na północny. Na zakolu dochodzi do niej kanał o nazwie Martwica łączący wody rzeki Wel z wodami rzeki Wkry. Jego długość wynosi około 4 km a kierunek przepływu zależy od różnicy poziomów wody obydwu rzek. Istnieje hipoteza, że kanał ten jest dawnym korytem rzeki Wel, a w konsekwencji rzeka Wel do tego miejsca jest pierwotnym, górnym odcinkiem rzeki Wkry. Źródła historyczne z początku XIX wieku podają, że Krzyżacy wykonali przekop z Ciborza do Jeziora Lidzbarskiego nadając rzece Wel nowy kierunek. Natomiast część starego koryta (obecny przekop), częściowo zasypana, uległa stopniowemu zamuleniu. Skutkiem tego było zwiększenie ilości wody w Drwęcy, do której rzeka Wel wpada. Miało to na celu poprawę żeglowności, ułatwienie spławu drewna i potażu oraz zwiększenie charakteru obronnego Drwęcy będącej wówczas rzeką graniczną państwa krzyżackiego.

Na mocy drugiego pokoju toruńskiego w 1466 roku Cibórz wraz z całą Ziemią Michałowską wrócił do państwa polskiego.

Aż do 1939 roku majątek był wyłącznie w posiadaniu właścicieli polskich. Groby tych ostatnich, rodziny Mieczkowskich – znajdują się na cmentarzu rzymsko-katolickim w Lidzbarku Welskim. W okresie międzywojennym, na skutek zadłużenia, część majątku przeszła na własność skarbu państwa. Na wydzielonych terenach osiedlili się koloniści z Małopolski, a na pozostałych w 1930 r. oddano do użytku lotnisko cywilne. Lądowały tu samoloty kursujące na trasie Warszawa-Gdańsk. W czasie II wojny światowej lotnisko przekształcono na wojskowe. Zostało one powiększone, a na jego terenie zbudowano fabrykę amunicji i części zamiennych do samolotów. W okresie powojennym w Ciborzu założono Państwowe Gospodarstwo Rolne.

Do dziś z dawnego założenia dworskiego pozostały ruiny dworu, murowana oficyna z 1803 roku, ponad stuletnia gorzelnia oraz park z okazałym starodrzewem. Zachował się również murowany budynek szkolny z początku XX wieku i nieczynny dziś młyn wodny na rzece Wel zwracający uwagę zachowanymi ceglanyimi łukami odciążającymi i ozdobnymi gzymsami między kondygnacjami.

Warto dodać, że wieś posiada dogodne połączenia autobusowe z Lidzbarkiem i Działdowem.

CIECHANÓWKO

Wieś leżąca 4 km na północ od Lidzbarka Welskiego na trasie do Lubawy. Osada powstała we wczesnym średniowieczu. Z zachowanych dokumentów wynika, że około 1400 roku była ona majątkiem lennym należącym do

biskupa chełmińskiego. W 1420 roku przyłączono ją do parafii św. Wojciecha w Lidzbarku. Około 1423 roku figuruje jako Schacken, a od XVI wieku jako Czekanowo i Czekanówko. Dobra te zostały bardzo zniszczone w czasie wojny trzynastoletniej między Królestwem Polskim i Zakonem krzyżackim (1454-1466). Na mocy drugiego pokoju toruńskiego w 1466 roku Ciechanówko powróciło do państwa polskiego stając się własnością królewską (klucz lidzbarski). W 1570 roku znajdowało się tu 19 gospodarstw oraz zagrodnicy. Około 1880 roku wieś była siedzibą gminy. Mieszkało tu 119 osób. W majątku ziemskim znajdowała się gorzelnia parowa i piec wapienniczy. W okresie międzywojennym zadłużony folwark rozparcelowano. Z około 800 hektarów dóbr ziemskich pozostało jedynie 575 hektarów. Na pozyskanych gruntach założono wtedy 17 gospodarstw rolnych, w których pobudowano drewniane budynki mieszkalne wraz z zabudowaniami gospodarczymi według ujednoliconego stylu zwane poniatówkami. Kilka z nich w niezmienionym stanie zachowało się do dziś. Przykładem jest niedawno odrestaurowany budynek leśniczówki należący do Nadleśnictwa Lidzbark (Ciechanówko 8). Zachowała się na nim przedwojenna tabliczka z napisem: „Powszechny Zakład Ubezpieczeń Wzajemnych Ubezpieczono”. Gospodarstwa te zasiedlono kolonistami z Małopolski.

Z założenia dworskiego do czasów obecnych zachował się jedynie murywany czworak i resztki fundamentów dworu, a z założenia parkowego – pojedyncze drzewa. Majątek ziemski w Ciechanówku należał kolejno do: Ciechanowskich, Dworskich, Niesiorowskich, Suchorskich i Zdzitowieckich.

DĘBIEŃ

Duża wieś położona w otulinie Welskiego Parku Krajobrazowego na trasie Rybno-Hartowiec. Ze względu na układ zabudowy zalicza się ją do wsi typu przydrożnica.

Osada została założona w 1335 roku jako majątek lenny o powierzchni 30 włók chełmińskich (tj. około 540 hektarów). Nadano jej wtedy nazwę Eichenwalde, zapewne ze względu na dużą ilość rosnących tu dębów (w języku niemieckim *Eiche* oznacza dąb a *Wald* – las). Później spotykane nazwy wsi to również: Dembyonyc, Debie, Dembien i Dembień. Zachował się dokument z początku XVII wieku mówiący o tym, że niejaki Łukasz Dębieński z Dębienia zapisał kościołowi w Rumianie darowiznę w wysokości 700 ówczesnych złotych. Do czasów dzisiejszych zachował się tu budynek szkolny z 1915 roku. W Dębieniu znajduje się również duży głaz narzutowy zaliczony do pomników przyrody nieożywionej.

GRABACZ

Niewielka wieś położona nad rzeką Wel na północny zachód od wsi Koszelewy. Dogodny dojazd jest ze wsi Tuczek. W 1724 roku dzierżawił ją od

biskupa chełmińskiego pewien szlachcic. Stał tu wtedy mały dwór. W 1867 roku jedno katolickie dziecko uczęszczało do szkoły w Rybnie Pomorskim. Dokumenty z około 1800 roku odnotowują, że była to mała wieś. W 1881 roku w Grabaczu znajdowały się 4 domy mieszkalne, a wieś liczyła 25 mieszkańców. Około 1930 roku było tu 8 gospodarstw.

Do obiektów zabytkowych we wsi należą murowane budynki mieszkalne i gospodarcze z początku XX wieku (np. Grabacz 11). Na rzece Wel zbudowano jaz doprowadzający wodę do stawów rybnych i łąk we wsi Murawki.

GRĄDY

Wieś malowniczo położona nad jeziorem o tej samej nazwie. Zlokalizowana jest na wschód od wsi Kiełpiny; stąd też jest najdogodniejszy dojazd.

Pierwsza wzmianka o wsi Grądy pochodzi z około 1410 roku, z której wynika, że wchodziła ona w skład wójtostwa lidzbarskiego zarządzanego wówczas przez Zakon krzyżacki. W 1574 roku było tu 6 zagród, karczma i leśniczówka. W XVI i XVII wieku Grądy, wraz z okolicznymi wsiami, należały do dóbr biskupów chełmińskich rezydujących w Lubawie. W połowie XVIII wieku ponownie założono tu wieś na miejscu poprzedniej osady.

Obecnie we wsi znajduje się kilka drewnianych zabudowań, w tym stodoła kryta strzechą. Zachował się także budynek poszkolny z czerwonej cegły, w którym mieści się punkt biblioteczny. Ze względu na układ zabudowy wieś zaliczana jest do typu przydrożnica. Droga, wokół której skupione są domostwa, wiedzie wzdłuż stromego urwiska, w dole którego znajduje się jezioro Grądy. Roztacza się stąd piękny widok na tafłę jeziora i jego urozmaiconą linię brzegową. Na przylegającym do wsi brzegu zbudowanych jest kilka kładek dla wędkarzy, natomiast na zalesionym wzniesieniu znajdującym się po przeciwnej stronie odkryto grodzisko wczesnośredniowieczne (stanowisko archeologiczne w Tarczynach).

Ze względu na powstające tu coraz liczniej domki letniskowe wieś o sielskim dotąd charakterze przekształca się powoli w ośrodek turystyczny.

GRONOWO

Wieś położona nad niewielkim jeziorem Gronówko na północnym skraju Welskiego Parku Krajobrazowego. Została założona w drugiej połowie XV wieku. W XVI i XVII wieku była własnością biskupa chełmińskiego, wchodząc w skład klucza lubawskiego. W 1754 roku istniało tu 5, a w 1881 roku 13 gospodarstw (129 mieszkańców). Jak wynika z zachowanego dokumentu na początku XVIII wieku uległ tu zniszczeniu kościół lub kaplica. Natomiast według relacji jednego z mieszkańców wsi stał tu kiedyś kościół a przy nim znajdował się cmentarz. Obecnie na terenie po dawnym cmentarzu stoi budynek poszkolny z czerwonej cegły z przełomu XIX i XX wieku. W okresie międzywojennym była tu szkoła jednoklasowa, do której w 1928 roku uczęszczało 20

dzieci. W tym też czasie Gronowo należało do parafii katolickiej w Kiełpinach (85 wiernych w 1928 roku).

JEGLIA

Wieś położona w otulinie Welskiego Parku Krajobrazowego na północnym jego skraju, 4 km od Rybna Pomorskiego. Znajduje się tu przystanek kolejowy na trasie Działdowo-Iława. We wsi zachowało się kilka zespołów budynków z czerwonej cegły o kącie nachylenia dachu 45 stopni. Dwa z nich pełnią dziś funkcję szkoły podstawowej. W centrum wsi znajduje się figura, a przy niej stoi ręczna pompa wodna wykonana z żeliwa.

JELEŃ

Wieś położona nad Jeziorem Jeleńskim 4 km na północny wschód od Lidzbarka. Charakter zabudowy wskazuje, że jest to wieś typu przydrożnica, a jej obecny układ ukształtował się już około 1800 roku. Osada charakteryzuje się zharmonizowaniem zabudowy drewnianej i murowanej.

Pierwsza wzmianka o istnieniu wsi pochodzi z około 1410 roku, z której to wynika, że Jeleń należał do wójtostwa lidzbarskiego wchodzącego w skład państwa krzyżackiego. W 1414 roku wieś figuruje pod nazwą Gelen. W 1437 roku zajmowała powierzchnię 60 łanów, z czego tylko 10 było uprawianych. Znajdowała się tu też nieczynna karczma. W 1442 roku 12 łanów ziemi stało się własnością rycerską. Po 1466 roku 6 łanów należało do sołtysa, oprócz tego były tu wcześniej wymienione dobra rycerskie. W 1570 roku znajdowała się tu karczma i zakład krawiecki. W 1882 roku we wsi stały 284 budynki z czego 75 było mieszkalnych. We wsi mieszkało 538 osób. W okresie międzywojennym przy wsi nad Jeziorem Jeleńskim istniał folwark, którego właścicielem był Kozian. Folwark ten powstał już w średniowieczu (prawdopodobnie w 1442 roku). Obecnie po zabudowaniach pozostały jedynie ślady fundamentów, resztki kamiennego ogrodzenia i szczątkowo zachowany układ parku.

Na jesieni 1946 roku w Jeleniu miała miejsce jedna z większych na tym terenie potyczek między siłami Urzędu Bezpieczeństwa a oddziałami ruchu oporu Armii Krajowej. Do walk doszło podczas festynu strażackiego odbywającego się w miejscowej remizie. W ich efekcie kilka osób zginęło, a kilka zostało rannych. W celu upamiętnienia tego wydarzenia ufundowano tablicę pamiątkową na murze remizy strażackiej.

We wsi zachowały się liczne obiekty tradycyjnego budownictwa wiejskiego. Między innymi można tu znaleźć kilkanaście drewnianych domów zbudowanych na początku XX wieku (numery: 15, 27, 30, 35, 37, 40, 46, 47, 59, 70, 83). Wśród nich niektóre mają ściany o konstrukcji zrębowej, w innych zaś zachowała się oryginalna stolarka drzwi i okien. Jest tu również kilkanaście budynków mieszkalnych z czerwonej cegły w większości powstałych na przełomie XIX i XX wieku (numery: 2, 10, 26, 28, 38, 62, 77, 80).

Niektóre z nich ozdobione są fryzmem na bocznych elewacjach lub gzymsem koronującym na ceglanych krokwistynach. Na uwagę zasługuje tu również kuźnia z końca XIX wieku wykonana z budulca kamiennego i drewnianego. Na skraju wsi stoi okazały budynek szkolny z czerwonej cegły z początku XX wieku z dachem naczółkowym i charakterystycznymi ceglanyimi opaskami okiennymi. Obecnie jest to siedziba WPK.

Na przeciwległym brzegu Jeziora Jeleńskiego rozciąga się torfowisko zwane Bagno Koziana. Jest ono efektem stopniowego zarastania tegoż jeziora. W 1991 roku utworzono tu rezerwat ornitologiczny w celu ochrony miejsc lęgowych ptaków wodno-błotnych. Istnieją również plany założenia rezerwatu, o nazwie Bagno Jeleńskie, który objąłby ochroną torfowisko usytuowane po przeciwnej tj. wschodniej stronie wsi. Bagno Jeleńskie są największym torfowiskiem wysokim w regionie.

KIEŁPINY

Duża wieś, licząca obecnie około 500 mieszkańców, położona na trasie z Lidzbarka do Lubawy.

Wieś i parafia zostały założone przez Zakon krzyżacki już w XIV wieku. W 1387 roku osada nazywała się Kolpiner. Kiełpiny były wówczas wsią czynszową należącą do kapituły chełmińskiej. Już pod koniec XIV wieku istniał tu drewniany kościół. W dokumencie z 1410 roku znajduje się informacja, że biskup chełmiński Arnold Stapil, sprawujący swój urząd w latach 1402-1416, stanął w obronie ówczesnego proboszcza Kiełpin wezwanego przed sąd przez wójta Mikołaja w Bratianie.

W zachowanym przekazie wieś figuruje tu pod nazwą Kulpink. W 1414 roku w Kiełpinach znajdowały się 33 zniszczone gospodarstwa. Było to zapewne spowodowane prowadzoną przez Władysława Jagiełłę wojną przeciwko Zakonowi krzyżackiemu (tzw. wojny głodowej). W 1437 roku we wsi znajdowała się nieczynna karczma. Powierzchnia wsi wynosiła wówczas 49 łąnów, z czego tylko 9 było uprawianych. W XVI i XVII wieku Kiełpiny należały do klucza lubawskiego wchodzącego w skład dóbr biskupstwa chełmińskiego. Na początku XVI wieku kościół, ze względu na bardzo zły stan techniczny, został rozebrany. Na tym samym miejscu mieszkańcy wsi, własnym nakładem pracy i środków, budowali nowy, również drewniany kościół. Jego konsekracji w 1543 roku dokonał biskup chełmiński Tiedeman Giese (1480-1550). W tym czasie przy wsi istniał opuszczony majątek szlachecki, który w 1543 roku został nadany przez tegoż biskupa szlachcicowi Mikołajowi Płotowskiemu. W zachowanym dokumencie wieś figuruje pod nazwą Kielpin. W 1570 roku wieś zajmowała powierzchnię 30 łąnów. Znajdowała się tu karczma. Na początku XVII wieku pożar doszczętnie strawił drewniany kościół. Stało się to przyczyną likwidacji parafii w 1630 roku i przyłączenia w 1670 roku wsi Kiełpiny do parafii Lidzbark. Dopiero w 1745 roku oddano tu do użytku nowy kościół pod wezwaniem

św. Wawrzyńca. Pobudowano go w tym samym miejscu, gdzie stały dwie poprzednie świątynie. Jego konsekracji dokonał biskup chełmiński Andrzej Stanisław Załuski (1695-1758). Fundamenty i mury kościoła wykonano z kamieni polnych. W 1772 roku wieś, wraz z całą ziemią michałowską, przyłączono do państwa pruskiego. Nadano jej wtedy urzędową nazwę Kelpin. W 1823 roku kościół poddano generalnemu remontowi oraz dobudowano drewnianą wieżę. W 1865 roku zbudowano przed kościołem drewnianą dzwonnice i przeniesiono tam dzwony z wieży kościelnej. Prawdopodobnie w tym samym czasie został przebudowany portal główny i chór muzyczny. W drugiej połowie XIX wieku wieś nawiedziła epidemia cholery. Pozostałością po tej tragedii jest zaniedbany dziś cmentarz choleryczny. W 1883 roku w Kiełpinach, na obszarze 2382 mórg (około 600 hektarów), mieszkało 290 osób, w tym 18 ewangelików. We wsi znajdowało się wtedy 36 budynków mieszkalnych i 38 gospodarczych. W 1908 roku Kiełpiny stały się znowu siedzibą parafii. W 1920 roku wieś została przyłączona do powiatu lubawskiego, a w 1921 roku została również siedzibą gminy. W 1928 roku w Kiełpinach mieszkało około 470 osób, a wieś zajmowała powierzchnię 610 hektarów. Warto odnotować, że w okresie międzywojennym w Kiełpinach istniało kółko rolnicze skupiające 35 osób. Prowadziło ono aktywną działalność edukacyjną o charakterze rolnym i historycznym. W 1932 roku wieś przyłączono do powiatu działdowskiego. W okresie międzywojennym istniała tu oberża i dwuklasowa szkoła, do której w 1928 roku uczęszczało 99 uczniów. W czasie okupacji hitlerowskiej konfiskacie uległy obydwa dzwony kościelne (zostały one odzyskane po wojnie, a w 1993 roku zakupiono jeszcze jeden dzwon). W latach 1959-1960 rozbudowano kościół parafialny przedłużając go w kierunku północnym aż o 11 metrów.

We wsi Kiełpiny niewątpliwie najcenniejszym zabytkiem jest kościół katolicki pod wezwaniem św. Wawrzyńca z 1745 roku. Obiekty te są wpisane do rejestru zabytków. Wewnątrz kościoła znajdują się między innymi: granitowa kropielnica z XVI wieku, srebrne cyborium z drugiej połowy XVII wieku, złożona monstrancja z 1818 roku, organy z neoklasycystyczną oprawą z 1888 roku i obraz olejny św. Wawrzyńca z 1909 roku wykonany na płótnie w pracowni Józefa Mullera z München. Do budynku kościoła przylega nieczynny już dziś cmentarz pochodzący z XV wieku. Na uwagę zasługuje tu zapomniany cmentarz choleryczny z drugiej połowy XIX wieku. We wsi zachowały się również liczne zabytki budownictwa wiejskiego z drugiej połowy XIX wieku i z pierwszej połowy XX wieku. Można tu znaleźć drewniane zabudowania kryte strzechą oraz takie, w których ściany z litych bali zwieńczone są na tzw. rybi ogon. W domu numer 59 z początku XX wieku zachowała się bardzo ozdobna stolarka. We wsi znajduje się też kilka przedwojennych budynków z czerwonej cegły, np. budynek szkolny z 1909 roku (z oknami typu wole oczka na dachu), budynek z 1923 roku (z ozdobnym gzymsem

ceglanym) czy też budynek gospodarczy numer 4 z przełomu XIX i XX wieku a także murowany budynek z początku XX wieku o charakterze dworku. Na tynku północnej elewacji przedwojennego zajazdu widnieje jeszcze napis: „Oberża i zajazd. Skład towarów kolonialnych i wódek”. Dziś budynek ten nadaje się do rozbiórki.

Kiełpiny są dużą wsią rolniczą. Oprócz kościoła parafialnego znajdują się tu: szkoła podstawowa, kilka sklepów spożywczych, posterunek meteorologiczny, placówka Ochotniczej Straży Pożarnej i szkółka jazdy konnej. Układ zabudowy gospodarstw skupiony wzdłuż głównej drogi wskazuje na to, że jest to wieś typu przydrożnica.

KOPANIARZE

Kopaniarze to nieduża wieś leżąca w połowie linii prostej łączącej wsie Tarczyny i Tuczek. Brak wyraźnego oznakowania sprawia, że łatwo zgubić drogę.

Wieś została założona w 1737 roku jako osada leśna. W 1757 roku we wsi znajdowało się 7 gospodarstw i karczma. W 1883 roku było już 21 domów i 144 mieszkańców. Zabudowa tworzyła układ trójramiennej gwiazdy. W 1867 roku jedenaścioro katolickich dzieci uczęszczało do szkoły w Rybnie Pomorskim. W okresie międzywojennym istniała tu powszechna szkoła jednoklasowa. W 1928 roku uczęszczało do niej 35, a w 1937 roku – 47 uczniów. W 1928 roku wieś przyłączono do kuracji w Rybnie Pomorskim. Mieszkało tu wówczas 127 katolików. W 1930 roku we wsi było 19 domów. W 1938 roku wybudowano tu nową szkołę.

Do obiektów zabytkowych należą: drewniany budynek dawnej szkoły (1895 r.), murowany budynek poszkolny (1938 r.) oraz przydrożna figura. Ponadto we wsi znajduje się drewniany dom z około 1930 roku (numer 15) oraz murowane domy z początku XX wieku (numery: 1, 5, 6, 7, 10, 11, 17).

Położenie wsi z dala od szlaków komunikacyjnych sprawiło, że zachowały się tu znaczne połacie nieskażonej cywilizacją przyrody. Planuje się tu założenie dwóch rezerwatów. Pierwszy z nich o nazwie Kopaniarze ma znajdować się po wschodniej stronie wsi i zajmować obszar około 157 hektarów. Ma on służyć ochronie kompleksu borów mieszanych z enklawami łęgów i olsów. Drugi natomiast – zwany Torfowisko Kopaniarze, o powierzchni około 100 hektarów, ma mieć na celu ochronę najlepiej zachowanego w obrębie Welskiego Parku Krajobrazowego kompleksu torfowisk niskich. Warto dodać, że we wsi znaleziono ślady osadnictwa starożytnego oraz osadnictwa z XIII wieku.

KOSTKOWO

Niewielka śródlęśna osada położona 4 km na południe od Rybna Pomorskiego. Od połowy XV wieku tereny te, porośnięte puszcza, należały do dóbr biskupstwa chełmińskiego. Zachowane dokumenty wskazują, że zamieszki-

wali je bartnicy. W 1676 roku w okolicznych lasach odnotowano 60, a w 1759 roku – 42 barcie. Zmniejszenie ilości barci najprawdopodobniej było wynikiem założenia tu około 1737 roku osady Kostkowo, co wiązało się z rozpoczęciem zorganizowanej gospodarki leśnej dotyczącej przede wszystkim wycięcia lasów. W 1757 roku między innymi mieszkało tu trzech smolarzy, którzy trudnili się wytwarzaniem smoły drzewnej i dziegiu na potrzeby biskupstwa. Po pierwszym rozbiórce Polski dobra biskupie przeszły na własność państwa pruskiego. Konsekwencją tego stało się utworzenie w 1773 roku siedziby leśnictwa królewskiego. Pod koniec XIX wieku założono tu leśnictwo Kostkowo i leśnictwo Olszewo. Od roku 1928 Kostkowo podlegało kuracji w Rybnie Pomorskim. Mieszkało tu wtedy 18 katolików. Do roku 1972 wieś była siedzibą Nadleśnictwa Kostkowo, które następnie zostało wcielone do Nadleśnictwa Lidzbark. Zachowały się tu zabudowania leśniczówki i gajówki. Znajduje się tu również terenowy posterunek meteorologiczny. W zwartym kompleksie leśnym, wśród starodrzewu, zachowały się liczne okazy uznane za pomniki przyrody. Prawną ochroną objętych jest 7 dębów szypułkowych (największy z nich o obwodzie 471 cm i wysokości około 30 m), jeden dąb bezszypułkowy o obwodzie 305 cm. oraz dwie sosny pospolite, z których jedna rośnie przy drodze do Rybna. Niedaleko stąd znajdują się dwa istniejące rezerваты przyrody: Czaplinc Werski i Ostrów Tarczyński – oraz trzy projektowane: Jezioro Neliwa, Kopaniarze, Torfowisko Kopaniarze.

KOSZELEWKI

Niewielka wieś położona 0,5 kilometra od drogi łączącej Lidzbark Welski z Koszelewami.

W 1328 roku została założona wieś Koszelewy. Nadanie 120 włók ziemi od komtura z Dzierzgonia otrzymało dwóch polskich rycerzy: Więcesław i jego brat Dobiesław. To właśnie na części tych dóbr ziemskich założono nową osadę i folwark.

Po podziale, dla odróżnienia, Koszelewy zaczęto nazywać Groß Koschlau a Koszelewki – Klein Koschlau. Tę nazwę wieś posiadała również w okresie zaborów i podczas okupacji hitlerowskiej. Dokładna data powstania Koszelewek nie jest znana, ale przypuszcza się, że nastąpiło to jeszcze w XIV wieku. Być może bracia postanowili zacząć niezależnie gospodarować, ale jest to tylko niczym nie potwierdzona hipoteza. Z zachowanego dokumentu wynika, że w 1578 roku wieś podlegała parafii ewangelicko-augsburskiej w Koszelewach, a jej powierzchnia wynosiła wówczas 30 włók (około 540 hektarów). Nie wykluczone, że istniał tu kościół. Jeżeli tak, to uległ on zniszczeniu na początku XVIII wieku. Podczas pierwszego rozbioru Polski wieś znalazła się w obrębie Prus Wschodnich, administracyjnie przynależąc do powiatu nidzickiego. Mniej więcej w tym okresie, bo pod koniec XVIII lub na początku XIX wieku, po-

wstało tu obecne założenie parkowo-dworskie o powierzchni 4,1 hektara. Całość była położona na lewym brzegu rzeki Wel, w miejscu gdzie wypływa ona z jeziora Grądy. Rozpościerał się tu malowniczy widok na znajdujące się w nieznacznym obniżeniu terenu jezioro i otaczające je łąki i lasy.

Z zachowanej mapy z 1863 roku wynika, że naturalną granicą parku po zachodniej stronie była rzeka Wel. Po wschodniej zaś stronie do parku przylegała część gospodarcza folwarku z podwórzem i zabudowaniami gospodarczymi. Dwór mieścił się w parku niedaleko, bo około 30 metrów, od brzegu rzeki i obsadzony był drzewami. Dojazd do niego prowadził piaszczystą drogą najpierw przez wieś Koszelewki, oddaloną około 1 km od dworu, a następnie przechodził przez podwórze gospodarcze i kończył się okrągłym podjazdem. Do dworu można było dojechać również z przeciwnej strony piaszczystą drogą wiodącą przez mostek na rzece Wel.

W okresie międzywojennym Koszelewki znalazły się w granicach państwa polskiego. W 1928 roku we wsi mieszkało 155 katolików. Właścicielem majątku był Dzierżykraj-Morawski. Mimo, że w owym czasie dwór był bardzo zniszczony, a majątek zadłużony rozpoczął on budowę murowanej willi na terenie parku pomiędzy dworem a częścią gospodarczą. By zdobyć fundusze potrzebne na płatność długów, a także na pokrycie bieżących wydatków, wyciął on z parku dużo starych dębów. Po jego śmierci nowym właścicielem została pani Korewina. Stary dwór był już wówczas tak zniszczony, że nie nadawał się do zamieszkania. Nie mając pieniędzy na dokończenie willi, zamieszkała ona w piętrowym murowanym budynku przylegającym od strony parku do budynku mieszczącego stajnię, oborę i chlewnię. W owym czasie, oprócz parku, znajdował się tu ogród warzywny i sad.

W skład murowanych zabudowań folwarcznych wchodziły: kuźnia, gorzelnia (z drugiej połowy XIX w.), stolarnia, budynek mieszczący wozownię, oborę i magazyn zboża, budynek mieszczący stajnię, oborę i chlewnię, 2 sześciopiętrowe budynki mieszkalne dla pracowników dworskich oraz kilka czworaków we wsi. Przy placu od strony jeziora stała też drewniana stodoła. W czasie okupacji hitlerowskiej majątkiem zarządzało kolejno kilku niemieckich administratorów. Po dokończeniu budowy willi oraz restauracji parku dworskiego budynek ten pełnił funkcję mieszkalną. W 1945 roku, w czasie działań wojennych, willa została częściowo zniszczona.

Znana jest tylko część właścicieli folwarku w Koszelewkach. Byli nimi w kolejności chronologicznej: Dóbrscy (XVII w.), Glińscy (XVII w.), Borowscy (XVII w.), Kikołowie (XVII w.), Rejtanowie (XVII w.), Szarzewscy (XVII w.), Dzierżykraj - Morawski (do 1931 r.), pani Korewina (1931-1939), administratorzy niemieccy (1939-1945).

Po wojnie folwark wraz z dobrami ziemskimi przeszedł na własność skarbu państwa, a w 1947 roku założono tu Państwowe Gospodarstwo Rolne. Uszkodzona w 1945 roku i nieremontowana okazała willa uległa zniszczeniu.

W 1987 roku istniały jeszcze fragmenty werandy. Dziś widoczne są jedynie betonowe fundamenty i schody. Natomiast miejsce dawnego dworu wytyczają jedynie okalające go niegdyś drzewa. Również park jest bardzo zaniedbany. Liczne stare drzewa zarośnięte są gęstwiną samosiewów. W parku znajduje się około 200 drzew, głównie liściastych, z czego 40% to olcha czarna, 20% – klon pospolity, 15% – grab pospolity, 10% – lipa drobnolistna. Najliczniejszy jest tu drzewostan stuletni. Zachowało się też sporo dwustuletnich drzew, posadzonych tu zapewne przy zakładaniu parku. Są to: dęby, graby, jesiony, lipy i wiązy. Rośnie tu również pomnikowy okaz dębu szypułkowego o obwodzie 400 centymetrów i wysokości 28 metrów. W parku szczytowo zachowały się ślady dróg i alejek oraz zabagniony staw. Z zabudowań folwarku zniszczeniu uległa drewniana stodoła, na miejscu której pobudowano murowany budynek o tym samym przeznaczeniu. Nie ma też kuźni i dwóch budynków sześćcio-rodzinnych dla pracowników folwarku. We wsi natomiast na uwagę zasługuje murowana figura z przełomu XIX i XX wieku oraz budynek poszkolny z czerwonej cegły z około 1900 roku. Warto dodać, że w okolicy znajduje się cmentarzysko pochodzące z okresu wpływów rzymskich datowane na I w. p.n.e. – II w. n.e. Odkrycia piętnastu kamiennych kręgów z urnami dokonano w XIX wieku gdzieś w obszarze leśnym. Dziś jednak nie znana jest ich lokalizacja. Być może przyczyną było splantowanie stanowiska po zakończeniu prac wykopaliskowych.

Niedaleko, bo 1,5 km od wsi, znajduje się rezerwat leśno-krajobrazowy Ostrów Tarczyński. Prowadząca ze wsi droga jest jedynym „suchym” połączeniem z tym chronionym obszarem. Z pozostałych trzech stron posiada on naturalne granice jakimi są jeziora Tarczyńskie i Grądy oraz rzeka Wel przez nie przepływająca. Przedmiotem ochrony jest bór mieszany urozmaicony lasem grądowym. Kompleks ten jest ostoją wielu gatunków gnieźdzących się i zalatujących tu ptaków.

Z przeciwnej zaś strony znajduje się projektowany rezerwat torfowiskowo-leśny Ostoje Koszelewskie, będący schronieniem licznych ptactwa i ssaków kopytnych. Prowadzi do niego brukowany trakt.

KOSZELEWY

Duża wieś położona przy wschodniej granicy Welskiego Parku Krajobrazowego. Posiada dogodne połączenie drogowe z sąsiednimi wsiami (Tuczki – 4 km, Płońnica – 6,5 km, Koszelewki – 6 km) jak i z Lidzbarkiem (9 km). Powstanie wsi związane jest z nadaniem w 1328 roku przez komtura krzyżackiego Luthera von Braunschweiga z Dzierzgonia 120 włók chełmińskich (około 2150 hektarów) polskim rycerzom Więcesławowi i jego bratu Dobiesławowi. Wieś została zbudowana na prawie chełmińskim przez polskich osadników i nazywała się wówczas Kosel. Później spotykane nazwy wsi to również Coslaw i Koschlaw. W 1341 roku Koszelewki, należące dotąd do komtur-

stwa w Dzierzgoniu, przejęte zostały przez komturstwo ostródzkie. W połowie XIV wieku zbudowano tu drewniany kościół i założono parafię katolicką. Kościół uległ jednak zniszczeniu w 1410 roku podczas tzw. wielkiej wojny polsko-krzyżackiej (1409-1411), a wieś przyłączono do parafii w Płońnicy. Ponieważ założyciele wsi nie pozostawili po sobie następców, przeszła ona z powrotem na własność Zakonu krzyżackiego. W 1481 roku mistrz krzyżacki Marcin Truchses nadał wieś Koszelewy o powierzchni 40 włók chełmińskich (około 720 hektarów) Bernatowi Babiszewskiemu. Nowy właściciel ufundował nowy drewniany kościół przywracając Koszelewom siedzibę parafii. W 1544 roku Koszelewy stały się własnością Fryderyka Oleśnickiego (von Oelsnitz), starosty w Olsztynku i Dąbrównie. Około 1550 roku zbudował on murowany kościół posadowiony na fundamentach wykonanych z kamieni polnych na glinianej zaprawie. Na długo przed 1579 rokiem z części majątku w Koszelewach założono nową wieś o nazwie Koszelewki. Od tego czasu Koszelewy, zwane dotąd Koschlau, były określane jako Groß Koschlau. W czasach pruskich oraz podczas okupacji hitlerowskiej była to oficjalna nazwa wsi. Natomiast swoją obecną nazwę wieś posiada od 1920 roku.

Po sekularyzacji Prus w 1525 roku kościół, dotychczas katolicki, został w 1531 roku przejęty przez protestantów. We wsi założono także parafialną szkołę ewangelicką, o której pierwsza wzmianka pochodzi z 1579 roku. Na początku XVII wieku istniał tu prawdopodobnie dwór myśliwski zaprojektowany w stylu gotyku angielskiego. Pod koniec XVIII wieku ówczesny właściciel wsi Samuel Zygmunt von Haubnitz rozpoczął budowę pałacu. Ukończono ją przed 20 kwietnia 1795 roku. W 1774 roku kościół był w tak złym stanie, że poddano go generalnemu remontowi. Część budowli rozebrano, a pozostałą znacznie rozbudowano. W efekcie powstał nowy kościół na rzucie prostokąta z dwuspadowym, drewnianym dachem siodłowym pokrytym dachówką holenderską. W murach, wykonanych z kamieni polnych i domieszki cegieł, znajdowały się drewniane okna z otworami zamkniętymi spłaszczonym łukiem. Do elewacji północnej przylegała czworoboczna wieża o wysokości 20 metrów. W jej wnętrzu znajdowały się dzwony. Wieża posiadała nadbudowę o konstrukcji ryglowej (tzw. mur pruski). Jej najwyższa kondygnacja wykonana została z drewna o przekroju ośmiobocznym i zakończona była barokowym (kopulastym) hełmem obitym blachą. Główne wejście do kościoła znajdowało się od strony północnej i przechodziło przez wieżę. Wnętrze wzmocnione drewnianą belką profilowaną nakryte było sklepieniem drewnianym, malowanym w szachownicę o profilu kolebkowym. Natomiast podłoga wykonana była z płytek ceramicznych. Wewnątrz kościoła między innymi znajdował się barokowy ołtarz z dwoma obrazami i czterema rzeźbami przedstawiającymi ewangelistów. Obok ołtarza stała barokowa ambona z ażurowym baldachimem. W przedniej części nawy, po obu stronach ołtarza, znajdowały się dwa piece żelwne z przewodami kominowymi wyprowadzonymi na zewnątrz przez dach kościoła.

Okolo 1830 roku pałac został przebudowany w stylu neogotyckim w manierze znanego niemieckiego architekta i malarza Karla Friedricha Schinkla (1781-1841). Pozostawiono jednak pierwotny wystrój wewnątrz: dekorację sal, kominki, oddrzewia. W 1838 roku majątek został rozparcelowany, a 36 włók ziemi sprzedano. 21 włók zakupił Kraatz, właściciel majątku w Gralewie, resztę natomiast - osiemnastu gospodarzy. W drugiej połowie XIX wieku wykonano generalny remont pałacu oraz dobudowano do fasady dwie oficyny w stylu neogotyckim. W 1880 roku folwark posiadał własną gorzelnię i dwa tartaki. W Koszelewach istniała również stacja pocztowa i telegraficzna. Pod koniec XIX wieku część majątku w Koszelewach rozparcelowano. Uzyskane grunty rolne zostały zasiedlone przez kolonistów sprowadzonych tu z Niemiec. W 1910 roku we wsi mieszkało 1860 osób, a w 1912 roku – około 2400. W latach 1926-1927 wybudowano tu kościół katolicki w stylu pseudobarokowym pod wezwaniem Podwyższenia Krzyża Pańskiego. Mury kościoła postawione są na kamiennej podmurówce o konstrukcji ryglowej. Konstrukcja ta jest niewidoczna, ponieważ od zewnątrz kościół jest odeskowany, a od wewnątrz – otynkowany. Dwuspadowy dach posiada konstrukcję drewnianą, wieszarową. Kryty jest płytami z blachy ocynkowanej. W części zachodniej wznosi się kwadratowa w rzucie, trójkondygnacyjna wieża zakończona cebulastym hełmem z pokryciem blaszanym repusowanym w rybią łuskę. Na kalenicy znajduje się ocynkowana sygnaturka. Wnętrze kościoła jest trójnawowe z ołtarzem głównym i dwoma bocznymi stylizowanymi na barok. Na chórze znajdują się organy o zewnętrznej oprawie opartej na wzorach klasycystycznych pochodzące prawdopodobnie z połowy XIX wieku. Organy te zostały przeniesione tu z nieistniejącego już ewangelickiego kościoła w Szczuplinach. Na uwagę zasługuje tu również kamienna kropielnica z XVI wieku oraz blaszana skarbonka z 1909 roku. Obok kościoła stoi drewniana wieża zbudowana w 1997 roku. W jej wnętrzu znajdują się dwa stare dzwony przeniesione ze wspomnianego już kościoła w Szczuplinach. Na jednym z nich widnieje data 1768 rok.

W 1935 roku zaniedbany i zadłużony majątek ze zniszczonym pałacem i budynkami gospodarczymi zakupił Jan Rutkowski. Przystąpił on niezwłocznie do remontu zabudowań gospodarczych i odtworzenia założenia pałacowo-parkowego. Prace to przerwała druga wojna światowa. Ówczesne założenie znajdowało się w centralnej części folwarku. Piętrowy, murowany pałac zbudowany był na planie prostokąta z dwiema parterowymi oficynami po bokach elewacji północnej i dobudówką po stronie zachodniej. Położony był na lekkim wyniesieniu terenu. Do pałacu prowadziła brukowana droga zakończona podjazdem z ozdobnym owalnym gazonem, w którego środku usytuowana była stara rzeźba. W pałacu znajdowały się 24 pokoje.

W przybudówce natomiast mieścił się magazyn i kurnik. Do ogrodu prowadziły dwa wyjścia. Pierwsze z nich znajdowało się w dobudówce. Drugie

natomiast zostało wybudowane w 1909 roku przez ówczesnego właściciela J. Wojnowskiego. Bezpośrednio przed elewacją ogrodową (południową) znajdował się trawnik w kształcie prostokąta (dawniejszy sad). Dopiero dalej położony był prostokątny park o powierzchni około 3,5 hektara. Przez park przebiegały dwie aleje – klonowo-grabowa i grabowa. W parku było oczko wodne i niewielki staw. Ponadto stał tu obelisk nagrobny poświęcony budowniczemu i dawnemu właścicielowi Samuelowi Zygmuntowi von Haubnitz i jego żonie Barbarze z domu von Hohendorf. Byli oni tu pochowani jeszcze przed założeniem parku w tym miejscu. Zabudowania gospodarstwa mieściły się po wschodniej i zachodniej części założenia pałacowo-parkowego. W części zachodniej znajdowało się podwórze gospodarcze i murowane budynki gorzelnii, obory i prawdopodobnie drewnianej owczarni z chlewnią. W części wschodniej również znajdowało się podwórze, wokół którego stały murowane budynki: kuźni, obory, stodoły i stajni z wozownią – oraz znajdował się duży staw hodowlany. We wsi stało kilka czworaków dworskich.

Po II wojnie światowej na obszarze byłego majątku powstało Państwowe Gospodarstwo Rolne. Osiemnastowieczny pałac i zabudowania dworskie zaczęły ulegać stopniowemu niszczeniu. Ostatni remont przeprowadzono tu w 1957 roku.

Według inwentaryzacji architektoniczno-konserwatorskiej, przeprowadzonej w 1975 roku, w pałacu zachowały się jeszcze stylowe dekoracje sal, kominki i stolarka. Z ewidencji założenia pałacowo-parkowego z 1988 roku wynika, że pałac znajdował się już wtedy w bardzo złym stanie; tylko niektóre pomieszczenia nadawały się do użytku.

W 1945 roku pożar strawił część gorzelnii, pozostawiając jedynie jej fragmenty. Nie zachował się również budynek owczarni i chlewni. Natomiast istnieją jeszcze: budynki zabytkowej kuźni, stodoły, stajni z wozownią (obecnie przebudowane), dwa czworaki dworskie i dwie obory.

XIX-wieczne założenie parkowe, mimo że znajduje się tu cenny stary drzewostan, jest bardzo zaniedbane. Dawne aleje i oczko wodne zachowały się jedynie szczątkowo. W parku rośnie obecnie ponad 250 drzew, przeważnie liściastych i w większości stuletnich. Według ewidencji parku z 1988 roku najwięcej jest grabów pospolitych (98 sztuk), klonów pospolitych (93 sztuki), kasztanowców białych (28 sztuk), topól białych (19 sztuk). Najstarsze okazy to ponad stuletnie kasztanowce, stuścięćdziesięcioletnie lipy i około stuletnie topole białe.

Zniszczeniu uległ również gotycki kościół ewangelicki z 1774 roku. W 1959 roku jego stan uszkodzenia oszacowano na 23%. W 1966 roku był już w tak złym stanie, że postanowiono go rozebrać pozostawiając jedynie wieżę. W 1967 roku obiekt ten został wpisany do rejestru zabytków. Dewastacji uległy również dwa cmentarze ewangelickie przykościelny z XVIII wieku i nowszy z dru-

giej połowy XIX wieku. Zachował się jedynie poewangelicki dom parafialny zbudowany z czerwonej cegły w 1912 roku.

Folwark w Koszelewach często zmieniał właścicieli. Między innymi byli to: Więcesław i Dobiesław (od 1328 r.), Bernat Babiszewski (od 1481 r.), Oleśniccy (1544-1738), Ostaszewscy, Zamięccy, Franciszek baron von Gollas de Bergerac (ożeniony z Anną Barbarą von Knoblauch), Samuel Zygmunt von Haubnitz (od 1752 r.), Moritz (1897-1904), Wojnowscy (1904-1935), Jan Rutkowski (1935-1939), administrator niemiecki (1939-1945).

Obecnie we wsi znajdują się: szkoła podstawowa, kościół parafialny z 1926 roku i przystanek autobusowy.

KOTY

Malowniczo położona wieś wzdłuż spokojnie meandrującej rzeki Wel. W jej obrębie znajdują się aż cztery mosty z czego trzy są drewniane. Prowadzą one na rozległe, przeplatane licznymi torfowiskami łąki, na których przy odrobinie szczęścia można spotkać łosia, jelenia czy dzika. Schronienie tu znalazło także liczne ptactwo. Na podmokłych łąkach żerują między innymi żurawie, łabędzie, bociany i czaple. Zimą można spotkać również łabędzia krzykliwego. O brzasku lub przed zmrokiem często dochodzi stąd klangor żurawi.

Pierwsza wzmianka o istnieniu wsi pochodzi z początków XV wieku (około 1410 r.). Wynika z niej, że we wsi był folwark należący do wójtostwa krzyżackiego z Lidzbarka. W XV wieku Koty podlegały parafii w Wąpiersku. Do proboszcza należały wtedy 4 włóki ziemi znajdujące się w Wąpiersku i w Kotach. Około 1800 roku wieś nazywała się Kotten. W 1883 roku we wsi było 57 mieszkańców i 9 budynków mieszkalnych, a przez rzekę Wel prowadził most.

We wsi zachowały się liczne zabytki budownictwa wiejskiego. Wśród nich znajdują się zabudowania drewniane i murowane z kamieni polnych na zaprawie glinianej. Kilka z nich jest krytych strzechą. W centrum wsi zachowały się również betonowe fundamenty po nieistniejącym już dziś młynie wodnym oraz figura pamiętająca zapewne czasy przedwojenne. Warto wspomnieć, że na skraju wsi rośnie olbrzymi jałowiec pospolity zaliczony do pomników przyrody. W okolicy wsi znaleziono krzemienie pochodzące z neolitu, a także średnio-wieczne ślady osadnictwa. Najdogodniejszy dojazd do wsi Koty stanowi droga asfaltowa z Lidzbarka (7 km).

KOWALIKI

Nieduża wieś leżąca na zachodniej granicy Welskiego Parku Krajobrazowego, 3 km od Boleszyna. W drugiej połowie XVI wieku Kowaliki wchodziły w skład parafii w Mrocznie należącej do dóbr biskupstwa chełmińskiego. Z drugiej połowy XVII wieku zachowała się informacja, że na 20 włókach ziemi (około 360 hektarów), podzielonych na cztery części, gospodarowali: Stanisław Zawadzki oraz Albrecht, Jan i Maciej Kowalkowscy. Mieli oni obowiązek

płacić biskupowi podatek zwany meszne w wielkości pół korca żyta i pół korca owsa lubawskiej miary. Kroniki kościelne podają, że w 1867 roku mieszkało tu 200, a w 1928 – 186 katolików. W okresie międzywojennym wieś Kowaliki wchodziła w skład gminy Lidzbark. Warto wspomnieć, że w linii prostej jest stąd niecałe 1,5 km do projektowanego rezerwatu Piekiełko, obejmującego półtorakilometrowy, rwący odcinek nurtu rzeki Wel mającej tu charakter rzeki górskiej.

KUROJADY

Osada założona w połowie XVIII wieku nad rzeką Wel w obrębie dóbr ziemskich Ciechanówka. Istniał tu wówczas młyn wodny. Około 1800 roku we wsi oprócz młyna był tartak wodny, a w 1883 roku także kuźnia. Na początku XX wieku zbudowano tu nowy okazały młyn wodny z czerwonej cegły. W 1979 roku przeprowadzono inwentaryzację architektoniczno-konstrukcyjną tego obiektu. Następnie młyn został przebudowany i od 1988 roku pełni funkcję małej elektrowni wodnej o mocy 90kW, a od 1985 roku – również ośrodka wczasowego zmodernizowanego w 2005 roku. Przy młynie stał kiedyś dom młynarza. Został on jednak całkowicie rozebrany zaraz po II wojnie światowej. Uwagę zwraca tu bardzo dobry stan techniczny młyna oraz towarzyszących mu obiektów hydrotechnicznych jazu i obwałowań zbiornika retencyjnego i dolnego. Przed młynem rośnie okazały dąb, objęty, jako pomnik przyrody, ochroną prawną. Przez rzekę Wel prowadzi drewniany most. Ze względu jednak na stopień jego uszkodzenia jest on zamknięty dla ruchu kołowego. Dziś po dawnej osadzie młyńskiej pozostał jedynie młyn wodny i prowadząca do niego brukowana droga wzdłuż grzbietu jaru rzeki Wel. W 1997 roku założono w Kurojadach torfowiskowy użytek ekologiczny o tej samej nazwie w celu ochrony odcinka rzeki i jej brzegów będących ostoją ptactwa wodnego. Kurojady leżą z dala od zgiełku cywilizacyjnego, tylko wczesnym rankiem można tu spotkać krzątających się wędkarzy. Do Kurojad można dojechać wspomnianym już traktem, skręcając w lewo z drogi asfaltowej łączącej Lidzbark z Ciechanówką. Bardziej wytrwali piechurzy mogą tu dojść oznakowanym szlakiem z Lidzbarka prowadzącym wzdłuż prawego brzegu rzeki Wel, podziwiając jej przełomowe odcinki. Długość trasy w obydwie strony wynosi około 10 km.

LESIAK

Najbardziej na północ wysunięta miejscowość Welskiego Parku Krajobrazowego, położona nad niewielkim jeziorem o tej samej nazwie. Znajduje się tu drewniany młyn wodny z 1800 roku a przy nim kamienno-betonowy jaz piętrzący.

W ostatnich latach młyn został przebudowany na małą elektrownię wodną (maksymalna wysokość piętrzenia wody – 2 m). W dawnym domu młynarza,

otynkowanym z czerwonej cegły, znajduje się gospodarstwo agroturystyczne oferujące między innymi przejażdżki konne. Można tu również obejrzeć kolekcję dawnych maszyn i urządzeń rolniczych. W kilku zbudowanych tu stawach rybnych hodowane są głównie karpie. Miejscowość ta zaliczana jest do najpiękniejszych miejsc widokowych Welskiego Parku Krajobrazowego. Najlepszy dojazd do Lesiaka jest drogą odchodzącą w lewo od drogi łączącej Rumian z Naguszewem.

LIDZBARK WELSKI

Lidzbark jest jedynym miastem w obrębie Welskiego Parku Krajobrazowego. Położony jest nad Jeziorem Lidzbarskim i przepływającą przez miasto rzeką Wel. Posiada bezpośrednie połączenie kolejowe z Działdowem, Brodnicą i Jabłonowem Pomorskim, a także autobusowe między innymi z Brodnicą, Ciechanowem, Działdowem, Gdańskiem, Iławą, Lubawą, Mławą, Nidzicą, Nowym Miastem, Olsztynem, Ostródą, Płockiem, Toruniem i Warszawą. Miasto położone jest na prawie 1500 hektarach i liczy sobie około 8500 mieszkańców.

Lidzbark posiada długą i bogatą historię. Z zachowanych dokumentów wynika, że pierwotna osada znajdowała się na wzgórzu, zwanym dziś Górką, nad Jeziorem Lidzbarskim. Było to grodzisko słowiańskie otoczone palisadą. Prawa miejskie Lidzbark uzyskał prawdopodobnie w 1301 roku. W tym też czasie stał się siedzibą parafii. W 1303 roku cała ziemia michałowska, a więc i Lidzbark, zostały oddane przez księcia kujawskiego Leszka Zakonowi krzyżackiemu jako poręczenie zaciągniętej przez niego pożyczki. Krzyżacy natychmiast przystąpili do rozbudowy i modernizacji osady. Na wzgórzu około 1306 roku rozpoczęto budowę zamku warownego oraz kościoła pod wezwaniem Wniebowzięcia Najświętszej Marii Panny. Sama osada zaś została przeniesiona na teren wschodniego podnóża. Niemożność terminowego wywiązania się ze spłaty długów spowodowała, że cały zastawiony obszar w 1317 roku stał się formalną własnością Krzyżaków. W 1350 roku zbudowano tu, w miejscu obecnie stojącego, nowy drewniany kościół pod wezwaniem św. Wojciecha. W latach 1405-1407 miasto otoczono murami, znacznie solidniejszymi od poprzednich bo kamienno-ceglanymi. Lidzbark stanowił własność Zakonu aż do 1466 roku, kiedy to na mocy drugiego pokoju toruńskiego został przyłączony do Królestwa Polskiego. Wyjątek stanowiły okresy wojen polsko - krzyżackich w latach 1410-1411, 1414, 1422, 1454-1466, kiedy to zamek był obsadzony przez polską załogę. Miasto Lidzbark jak i okolice znacznie ucierpiały w czasie najazdów szwedzkich na Polskę w roku: 1629, 1655 i 1702. Zniszczono wtedy też wiele cennych dokumentów. W wyniku pierwszego rozbioru Polski Lidzbark znalazł się w obrębie prowincji Prus Zachodnich. Z wyjątkiem okresu 1807-1815, gdy wchodził w skład Księstwa Warszawskiego, aż do 1920 roku znajdował się pod panowaniem pruskim. W 1746 roku w mieście wybuchł groźny pożar w wyniku którego spłonęło prawie całe miasto. Zniszczeniu uległ

również kościół pod wezwaniem św. Wojciecha. Na ocalałych fundamentach w 1752 roku zbudowano nowy murowany kościół, nadając mu imię tego samego patrona. Podłoga świątyni była ceglana, sufit zaś malowany w kolorze modrym, a w jego centrum znajdował się obraz Trójcy Świętej. Wewnątrz kościoła było aż 5 ołtarzy. Ołtarz główny św. Wojciecha w większości był posrebrzany, a częściowo też pozłacany. W jego części środkowej znajdowała się drewniana figurka św. Wojciecha. Po jego bokach stały ołtarze św. Anny i św. Męki Pańskiej. Pozostałe dwa ołtarze Matki Boskiej Łąkowej i Trójcy Świętej znajdowały się w kaplicy szewskiej i krawieckiej. Na wystój wnętrza, z cenniejszych przedmiotów, składały się: obraz Najświętszej Marii Panny z Dzieciątkiem Jezus autorstwa Wojciecha Borzymowskiego, obraz św. Piotra, srebrna monstrancja, 12 srebrnych kielichów i wykonany ze srebra krzyż z relikwią. W późniejszych latach kościół ten był kilkakrotnie niszczone i okradany, a mianowicie podczas wojen napoleońskich (1807-1815), pierwszej wojny światowej (1914-1915) i wojny polsko-bolszewickiej (1920 r.).

W połowie XVIII wieku rozebrano zniszczony zamek warowny i mury obronne miasta. W okresie wojen napoleońskich spłonął kościół p.w. Najświętszej Marii Panny (murowany o konstrukcji ryglowej, kryty dachówką). Rozebrano go w 1858 roku. W 1829 pobudowano kościół ewangelicki. Natomiast w 1887 roku zbudowano linię kolejową łączącą Lidzbark z Działdowem i Brodnicą. W drugiej połowie XIX wieku i na początku XX wieku w Lidzbarku uruchomiono wiele zakładów przemysłowych. Powstało wtedy dużo murowanych budynków zarówno przemysłowych jak i mieszkalnych. W dwudziestoleciu międzywojennym Lidzbark należał do państwa polskiego. W styczniu i lutym 1945 roku, podczas pobytu wojsk II frontu białoruskiego, miasto zostało ograbione i spalone aż w 75%. Po wojnie większość budynków została jednak odbudowana w pierwotnych gabarytach, ale już nie odtworzono kamienic przy rynku.

W Lidzbarku przebywało bądź przejeżdżało przez niego wiele ważnych osobistości. Byli nimi: król Władysław Jagiełło (1410 r.), król Stefan Batory (1576 r.), król szwedzki Gustaw Adolf (1628 r.), car Aleksander I (1813 r.), niemiecki feldmarszałek Paul von Beneckendorff Hindenburg (1914 r.), generał Józef Haller (1920 r.), marszałek Józef Piłsudski (1921 r.), prezydent Stanisław Wojciechowski (1924 r.), prezydent Ignacy Mościcki (1935 r.), generał Władysław Anders (1939 r.), marszałek ZSRR i marszałek Polski Konstanty Rokossowski (1945 r.),

Do czasów dzisiejszych zachowało się wiele wcześniej obowiązujących nazw miasta. Były nimi: Luterberg, Lautenburgensis, Lutenberg (między 1335 a 1341 r.), Lautenburg (1410, 1772-1920, 1939-1945 r.), Luthbork (1 połowa XV w.), Lutinberg (około 1420 r.), Lautembergk (około 1420 r.), Ludbarc (1454 r.), Ludzbark, Ludbark (1466 r.), Liczbarc (1466 r.), Liczburg, Lautemberg, Lautenberg, Ludbarz, Liantenberg (1571 r.), Lidzbark (od XVII w.), Lud-

barz, Lutembergk, Litteberg, Ludbork, Lautemberg (1828 r.), Luterberg, Ludberg, Luterburg, Lutteberg, Lutterberg, Lidzbark Pomorski (2 połowa XX w.), Lidzbark Działdowski (2 połowa XX w.), Lidzbark Welski (obecnie).

W Lidzbarku, mimo że nie ominęły go liczne burzliwe wydarzenia, zachowało się sporo obiektów zabytkowych. Ciekawa jest zabudowa miasta położonego na pagórkowatym terenie z trzema rynkami i krętymi uliczkami. Założenie urbanistyczne Starego Miasta z lat 1320-1331 zostało w 1960 roku wpisane do rejestru zabytków. Do najstarszych ulic w mieście zalicza się: Działdowską, Garbuzy, Kościelną, Młyńską, Piaski, Podzamcze, Sądową, Słomiany Rynek, Stare Miasto i Zamkową. Najstarszym zaś zachowanym obiektem zabytkowym jest gotycka baszta zamkowa i resztki miejskich murów obronnych z XIV wieku. Jej obecny kształt i funkcja różnią się od pierwotnej. Wieża została zbudowana w 1405 roku wraz z murami obronnymi okalającymi miasto. Pełniła ona wówczas funkcję baszty lub mieszkalnej wieży obronnej. Wzniesiono ją na planie zbliżonym do kwadratu z muru kamiennie-ceglanego typu *opus em-plectum*. Posadowiona została na kamiennych fundamentach. W późniejszych latach wieża uległa poważnemu zniszczeniu. Po roku 1766, na bazie ocalałych fundamentów, piwnicy i muru północnego i wschodniego, obiekt odbudowano przeznaczając go na cele mieszkalne. Do tego celu użyto cegły barokowej. Dokonano wtedy znacznych zmian w istniejącej już konstrukcji. Między innymi zamurowano pierwotne otwory w murach, opłaszczowano jedną ze ścian oraz wstawiono ściany działowe. Całość natomiast pokryto dachem mansardowym i otynkowano. W XIX wieku przeprowadzono kolejny remont budynku. Zamurowano wtedy kilka otworów okiennych, uzupełniono tynki na ścianach zewnętrznych, wykonano boniowanie a także otynkowano wewnętrzne ściany. Z pierwotnej wieży do dziś zachowały się jedynie kamienne fundamenty, piwnice oraz ściana północna i wschodnia. W murach znajdują się zamurowane otwory z początku XV wieku. Prawdopodobnie pierwotna budowla była znacznie wyższa od obecnego budynku. Dziś w dawnej wieży mieści się biblioteka miejska.

Drugim z najstarszych obiektów jest kościół katolicki pod wezwaniem św. Wojciecha z 1752 roku. Pierwotnie na tym terenie znajdował się ratusz. Później zbudowano tu kościół. Ten z kolei, w wyniku pożaru miasta, spłonął. Na jego fundamentach zbudowano nową świątynię, która przetrwała do czasów dzisiejszych. Jest ona orientowana, salowa. Ściany są murowane z cegły, otynkowane z otworami okiennymi zamkniętymi łukowo. Dach jest dwuspadowy, kryty dachówką holederką. Z jego zachodniej strony wznosi się kwadratowa, trójkondygnacyjna wieża. Jest ona zwieńczona baniastym hełmem krytym blachą z latarnią. Wnętrze składa się z zakończonego trój-bocznie prezbiterium, prostokątnej nawy z dwiema kaplicami, starej zakrystii od północy i drewnianego chóru muzycznego z XIX wieku. Całość pokryta jest drewnianym sklepieniem kolebkowym. Wystrój wnętrza jest w więk-

zości barokowy. Najcenniejszym elementem wyposażenia jest ołtarz główny z rzeźbami św. Pawła, Piotra i Wojciecha, płaskorzeźbą Chrystusa ze św. Tomaszem i obrazem Matki Boskiej Niepokalanie Poczętej – pochodzący prawdopodobnie z nieistniejącego już od początku XIX w. kościoła p.w. Marii Panny.

Baszta

Inne cenne elementy wystroju to: ołtarz boczny z obrazami św. Anny Samotrzec i św. Wawrzyńca, ołtarz boczny z obrazem św. Stanisława, ołtarze w obydwu kaplicach, ambona, organy o zewnętrznej oprawie neobarokowej z 1904 roku, późnobarokowy konfesjonał z XVIII wieku, barokowa rzeźba Chrystusa Zmartwychwstałego z XVIII wieku, monstrancja z XVII wieku, monstrancja promienista z końca XVII wieku, rokokowy kielich z drugiej połowy XVIII wieku, barokowe świece wykonane z cyny z XVIII wieku i elektryczne świece z drugiej połowy XIX wieku. W 1960 roku kościół został wpisany do rejestru zabytków.

Na wzgórzu, zwanym Górką, gdzie we wczesnym średniowieczu znajdowało się grodzisko słowiańskie, stoi dziś kościół ewangelicki. Został on zbudowany w latach 1928-1929. Świątynia ta jest zbudowana z cegły i otynkowana. Jest to budynek salowy, na rzucie prostokąta z dachem dwuspadowym, krytym dachówką. Z jego południowej strony wznosi się dwukondygnacyjna, czworoboczna wieża zakończona ostrosłupowym dachem krytym blachą. W elewacji wschodniej i zachodniej znajdują się półkolistie zamknięte otwory okienne. Elewacja południowa zamknięta jest trójkątnym szczytem z trzema półkolistymi zakończonymi oknami.

Dom przy ulicy Młyńskiej

Nad wejściem znajduje się napis: „Dom Boży”. Obok kościoła stoi murowany z czerwonej cegły dom parafialny z pierwszej połowy XX wieku. Istnieją pewne przesłanki świadczące o tym, że projektantem kościoła jest niemiecki architekt i malarz Karl Friedrich Schinkel (1781-1841), autor projektu pałacu we wsi Koszelewy

Ulica Nowy Rynek

z około 1830 roku. Wymagają one jednak wiarygodnej weryfikacji. W 1967 roku kościół został wpisany do rejestrów zabytków.

Innym zabytkowym obiektem sakralnym jest figura św. Jana Nepomucena z 1802 roku, patrona rzek i źródeł, chroniącego miasto przed powodzią. Znajduje się ona na moście nad rzeką Wel.

W mieście zachowało się dużo obiektów przemysłowych z drugiej połowy XIX wieku i początku XX wieku. Są to 3 spichlerze z końca XIX wieku (ul. Piaski (obecny budynek szkolny), ul. Strażacka 2 (obecnie siedziba Miejsko-Gminnego Domu Kultury), ul. Stare Miasto 12, dwie wieże wodociągowe z 1909 roku, budynek garbarni z 1880 roku, budynek rzeźni z 1901 roku, budynek gazowni z 1903 roku (ul. Dworcowa 1), budynek cegielni z 1905 roku, budynek młeczarni z 1906 roku (ul. Chopina), budynek rozlewni mleka z około 1900 roku (ul. Chopina), 2 młyny wodne z końca XIX wieku (ul. Młyńska

Kościół p.w. św. Wojciecha

16, ul. Poświętna), magazyn z około 1900 roku (ul. Ogrodowa 1), budynek gospodarczy z początku XX wieku (ul. Przemysłowa 2).

Po wojnie odbudowano większość domów mieszkalnych. Pochodzą one w zdecydowanej większości z drugiej połowy XIX wieku i pierwszych lat XX wieku. Zachowało się też kilka drewnianych domów,

Urząd miejski

Figura św. Jana Nepomucena

np. przy ul. Chopina 1 (około 1900 r.), ul. Młyńska 4 (koniec XIX w.), ul. Podzamcze 14 (koniec XIX w.), ul. Nowy Rynek 11 (koniec XIX w.), ul. Sądowa 3 (początek XIX w.), ul. Słomiany Rynek 8 (koniec XIX w.), ul. Garbuzy 2 (XIX w.), ul. Stare Miasto 13, 17 i 19 (koniec XIX w.). Na uwagę zasługuje zachowany ciąg kilku secesyjnych kamienic na placu gen. J. Hallera z przełomu XIX i XX wieku (numery: 5, 6, 7, 8, 10). Kilka obiektów zostało wpisanych do rejestru zabytków. Są to następujące budynki: ul. Ogrodowa 15, ul. Słomiany Rynek 7, ul. Stare Miasto 1, 11, 12 i 31, ul. Podzamcze 14 (koniec XIX w.), ul. Sądowa 3 (początek XIX w.), ul. Słomiany Rynek 8 (koniec XIX w.), ul. Stare Miasto 1, 2, 6, 7, 10, 13, 15, 19, 31, 35 (wszystkie koniec XIX w.). Inne cenne zabytki budownictwa mieszkalnego to: ul. Dworcowa 7 i 11 (około 1900 r.), ul. Działdowska 4 (1848 r.),

Dom przy ulicy Chopina

Plac Hallera

Kościół ewangelicki

5 (1906 r.), 6 (około 1900 r.), 7 (koniec XIX w.), 20 (koniec XIX w.), ul. Górka 2, 6, 10, 16, 17 (wszystkie z końca XIX w.), ul. Kopernika 1, 8, 10 (wszystkie koniec XIX w.) ul. Mickiewicza 2 (1848 r.), 3 (kon. XIX w.), 4 (kon. XIX w.), ul. Młyńska 14 (koniec XIX w.), ul. Nowa 27 (koniec 1900 r), ul. Nowy Rynek 5 (1913 r.), 16 (około 1900 r.), ul. Ogrodowa 9, 17, 19 (wszystkie z końca XIX w.), ul. Podgórna 2 (koniec XIX w.), 3 (1901 r.), 4 (około 1900 r.), ul. Podzamcze 10 (około. 1900 r.), ul. Sądowa 2 (około 1900 r.), ul. Słomiany Rynek 1, 2, 4, 7 (wszystkie koniec XIX w.), ul. Stare Miasto 1, 2, 3, 6, 7, 8, 10, 15, 18, 31, 33, 35, 41 (wszystkie z końca XIX w.), 21, 25 (początek XX w.), ul. Zieluńska 14 (początek XX wieku). Do innych, nie wymienionych wcześniej, obiektów zabytkowych zaliczyć można: budynek Szkoły Podstawowej nr 1 z 1875 roku

Dawny spichlerz

(ul. Działdowska 13), budynek obecnego Urzędu Miasta i Gminy z 1879 roku, budynek dworca kolejowego z 1889 roku, budynek siedziby nadleśnictwa z 1874 roku, budynek dawnego ekskluzywnego hotelu i restauracji Pod Trzema Koronami na rogu ulic Działdowskiej i Piaski z 1905 roku.

Miasto posiada od XIV wieku swój herb Jednorozca. Na niebieskiej tarczy znajduje się żółta głowa konia z rogami na czole. Od 1975 roku Lidzbark posiada również status miasta turystycznego.

Baszta - widok od strony północnej

Wieża kościoła św. Wojciecha

Ulica Górka, w głębi wieża kościoła ewangelickiego

Dziś miasto pełni ważne w regionie funkcje administracyjne, gospodarcze, kulturalne i turystyczne. Stanowi ośrodek produkcyjny przemysłu drzewnego, skórzanego, materiałów budowlanych i mleczarskiego. Są tu dwie szkoły podstawowe, szkoła zawodowa, liceum, biblioteka miejska, muzeum pożarnictwa i muzeum przyrodnicze. W mieście istnieje orkiestra Ochotniczej Straży Pożarnej i reaktywowane Bractwo Kurkowe. W Lidzbarku rozwinięta jest infrastruktura turystyczna. Znajdują się tu dwa hotele, kilka ośrodków wczasowych, plaża i kąpielisko, pole namiotowe oraz baza gastronomiczna. Ponadto w Lidzbarku znajdują się poczta, ośrodek zdrowia, apteki, komisariat policji, stacje benzynowe i naprawcze. Lidzbark jest doskonałym miejscem do wypoczynku oraz punktem wypadowym do zwiedzania zabytków kultury materialnej oraz walorów przyrodniczych Welskiego Parku Krajobrazowego i sąsiadującego z nim Górznieńsko – Lidzbarskiego Parku Krajobrazowego.

LORKI

Lorki położone są w północno-zachodnim narożniku Welskiego Parku Krajobrazowego na południe od Grodziczna.

W rozwidleniu rzeki Wel stoją dwa młyny wodne. Pierwszy z nich znajduje się przy prawej odnodze będącej niegdyś pierwotnym korytem rzeki. Drugi zaś, czynny do dziś, wykorzystuje wody lewego koryta rzeki zwanego Bałwanką, będącego sztucznym przekopem prowadzącym do jeziora Fabrycznego. Wieś Lorki zaliczana jest do najpiękniejszych miejsc Welskiego Parku Krajobrazowego. Swoje walory krajobrazowe zawdzięcza bardzo urozmaiconej rzeźbie terenu będącej wynikiem intensywnej działalności lodolodu sprzed 17 tysięcy lat.

MURAWKI

Wieś położona na wschodniej granicy Welskiego Parku Krajobrazowego. Jej nazwa wywodzi się zapewne od murawy tj. łąki rosnącej na podłożu suchym (piaszczystym) i silnie nasłonecznionym. Najbardziej dogodny dojazd do wsi jest drogami asfaltowymi z Turzy Małej (3 km) lub z Koszelew (4 km).

W archiwach kościelnych zachowała się informacja, że w 1928 roku mieszkało tu 193 katolików podlegających parafii w Koszelewach. W owym czasie we wsi mieszkali również wierni wyznania ewangelicko-unijnego. Siedzibą ich gminy były również Kiełpiny. We wsi znajdują się liczne zabytki budownictwa wiejskiego, w tym drewniane zabudowania kryte strzechą. Poza tym na przeciwległych krańcach wsi usytuowane są dwa murowane budynki – leśniczówka Leśnictwa Płońnica i poszkolny.

Na zachód od Murawek, w obniżeniu terenu, znajduje się duży kompleks łąk w większości podmokłych urozmaicony zakrzewionymi torfowiskami niskimi i otoczony zwartym lasem iglastym. Istnieje projekt utworzenia tu rezer-

watu torfowiskowo-leśnego o powierzchni około 140 hektarów i nazwie Ostoje Koszelewskie. Pomiedzy wsią Murawki a wsią Turza Mała, w kompleksie leśnym, znajduje się lokalne wyniesienie Garbu Lubawskiego zwane Łysą Górą (174,3 m n.p.m.). Według legendy mają tu zlatywać czarownice na nocne obrady.

NOWA WIEŚ OSTRÓDZKA

Nowa Wieś posiada typowe cechy osady o charakterze turystyczno-rekreacyjnym. Położona jest nad jeziorem Rumian – największym zbiornikiem wodnym Welskiego Parku Krajobrazowego, zajmującym prawie 300 hektarów. Znajduje się tu kilka ośrodków wypoczynkowych, camping, plaża i kąpielisko. W okresie wakacyjnym czynna jest tu również wypożyczalnia sprzętu wodnego i sklep spożywczy. Od połowy XVI wieku Nowa Wieś należała do parafii ewangelicko-augsburskiej w Szczuplinach. Łączna powierzchnia obydwu wsi wynosiła wtedy 40 włók (około 720 hektarów). W okresie dwudziestolecia międzywojennego była to wieś przygraniczna, znajdująca się w obrębie państwa polskiego. We wsi mieszkali wyznawcy religii katolickiej (121 wiernych w 1928 roku) i ewangelicko-unijnej. Siedzibą obydwu parafii była wieś Koszelewy. W tym czasie istniała tu szkoła jednoklasowa, do której uczęszczały również dzieci z sąsiednich Szczuplin. W okolicy Nowej Wsi znajduje się najwyższy punkt Welskiego Parku Krajobrazowego o wysokości 210 m n.p.m. Należy on do wzniesień Garbu Lubawskiego, którego najwyższym szczytem jest Góra Dylewska położona 312 m. n.p.m. Znaczne wyniosłości Garbu Lubawskiego, oraz malowniczo położone w ich obniżeniu jezioro Rumian sprawiły, że widoki rozpościerające się ze stromego brzegu jeziora należą do najbardziej interesujących w obrębie Welskiego Parku Krajobrazowego.

PODCIBÓRZ

Wieś granicząca od wschodniej strony z Lidzbarkiem Welskim. Droga wiodąca przez Podcibórz prowadzi wzdłuż spokojnie meandrującej rzeki Wel. W czasach krzyżackich był tu folwark miejski należący do Lidzbarka. Dopiero później Podcibórz wyodrębnił się jako samodzielna wieś. Do obiektów zabytkowych należy tu kilka murowanych domów z początku XX wieku. Nad rzeką Wel znajduje się zniszczony budynek przepompowni z czerwonej cegły, który dostarczał wodę do wieży wodociągowej (1909 r.) znajdującej się przy pobliskiej stacji kolejowej Lidzbark Główny.

PRUSY

Nieduża wieś położona w północnej części Welskiego Parku Krajobrazowego, na północny wschód od wsi Tuczek. W XVI wieku Prusy należały do parafii ewangelicko-augsburskiej w Szczuplinach. Powierzchnia wsi wynosiła

wówczas 40 włók (około 720 hektarów). W okresie zaborów wieś znajdowała się w powiecie nidzickim wchodzącym w skład państwa pruskiego. W dwudziestoleciu międzywojennym we wsi mieszkali zarówno katolicy (119 wyznawców w 1928 roku) jak i ewangelicy. Siedzibą obydwu parafii była wieś Koszelewy. Z zabytkowych obiektów we wsi zachował się budynek poszkolny z czerwonej cegły, natomiast znajdujący się tu cmentarz ewangelicki został zlikwidowany. Nad przepływającą obok rzeką Wel wydobywano kiedyś kredę jeziorną. Dziś w powstałych wyrobiskach założono stawy rybne. Można je zobaczyć po prawej stronie jadąc asfaltową drogą do Tuczek.

RUMIAN

Duża wieś o powierzchni ponad 1000 hektarów położona na północnym skraju Welskiego Parku Krajobrazowego. Niedaleko, bo 2 km od jej centrum, znajduje się największe jezioro w obrębie Parku Krajobrazowego o tej samej nazwie.

Pierwsza wzmianka o istnieniu wsi pochodzi z 1303 roku. Nazywała się ona wówczas Romna, natomiast w 1341 roku figuruje już pod nazwą Roman. W XVI wieku zbudowano tu pierwszą małą kapliczkę z polnych kamieni. W tym też stuleciu musiano tu zbudować kościół, gdyż Rumian stał się siedzibą parafii. Do parafii tej należały następujące wsie: Dębień, Gronowo, Jeglia, Kostkowo, Lesiak, Nowa Wieś, Rybno oraz spoza obecnego obszaru Welskiego Parku Krajobrazowego – Gutowo, Naguszewo i Rudnik.

Od 1566 roku wieś nosi swoją obecną nazwę. W 1614 roku Rumian był sporą wsią położoną na 60 włókach ziemi (prawie 1100 hektarów). Istniał tu wtedy młyn wodny i karczma. W latach 1664-1667 proboszczem parafii był Mateusz Kańgowski, a w 1706 roku – Baltazar Turowski. W 1667 roku parafię wizytował kanonik J. L. Strzesz.

Dotychczasowy kościół zapewne uległ zniszczeniu, gdyż w 1714 roku zbudowano nową, również drewnianą świątynię opierając się na stylu barokowym. Obiekt wykonano o konstrukcji zrębowej, odeskowanej z zewnątrz, krytej gontem i osadzonej na kamiennym cokole. W 1967 roku wpisano go do rejestru zabytków. Uwagę zwraca tu również zabytkowy wystrój wnętrza kościoła. Między innymi znajdują się tu trzy ołtarze: późnorenansowy św. Krzyża, barokowy i główny z XVIII wieku. Organy, o zewnętrznej neobarokowej oprawie, zostały zbudowane przez Paula B. Voelknera i pochodzą z 1909 roku. W kościele znajduje się wiele przedmiotów reprezentujących sztukę złotniczą: późnogotycki krzyż relikwiarzowy i pacyfikat z pierwszej połowy XVI wieku, monstrancja retabulowa z XVII wieku, relikwiarz z końca XVIII wieku oraz rokokowe ostensorium wykonane przez Karola Magierskiego z Torunia.

Obok zabytkowego kościoła pod wezwaniem św. Barbary z 1714 roku stoi budynek plebanii z czerwonej cegły z początku XX wieku, zabytkowa kostnica i nowy budynek toalety przykościelnej. Kościół otoczony jest starymi lipami drobnolistnymi, zaliczanymi do pomników przyrody. Najbardziej oka-

zała z nich ma 423 cm obwodu. Do obiektów zabytkowych we wsi zaliczone są także budynek szkoły pochodzący z XIX wieku oraz nieczynny dziś młyn wodny z 1940 roku. Młyn stoi przy małej rzeczce, wpadającej do jeziora Rumian, zwanej Strugą Rumiańską (dawna nazwa Ramunite). Obiekt ten zapewne został zbudowany na miejscu poprzedniego młyna. Przed młynem znajduje się staw młyński, na którym piętrono wodę by uzyskać większą moc poruszanego koła młyńskiego. Końcowy odcinek Strugi Rumiańskiej przechodzi przez zatorfioną dolinę jeziora Rumian. Ze względu na bogatą faunę i florę przewiduje się tu założenie rezerwatu krajobrazowego o powierzchni prawie 60 hektarów.

Warto odnotować, że 2 km na północ od wsi, przy drodze w kierunku Gutowa znajduje się dobrze zachowane wczesnośredniowieczne grodzisko zwane Szwedzkim Szańcem lub Korzonką. Zostało ono zbudowane przez Sasinów należących do jednego z plemion pruskich. Sasinowie zamieszkiwali porośnięte wówczas puszcza tereny obecnego Welskiego Parku Krajobrazowego. Na skutek podboju przez rycerzy Zakonu krzyżackiego przeszli oni na wiarę chrześcijańską, a następnie zostali całkowicie zgermanizowani.

We wsi znajduje się przystanek autobusowy i sklep spożywczy.

RYBNO POMORSKIE

Duża wieś gminna, o cechach małego miasteczka, położona nad małym jeziorkiem (9 hektarów) o tej samej nazwie. Pierwsza wzmianka o istnieniu wsi pochodzi z 1335 roku. Nazywała się ona wówczas Rybyn. Wieś została założona na ziemiach wchodzących w skład klucza lubawskiego, należących do dóbr biskupstwa chełmińskiego. Zanim ukształtowała się współczesna nazwa wsi, określano ją jako: Rybin (XIV w.), Rybień (XIV w.), Rieben (1400r.), Ribyn (XV w.), Reyben (XV w.), Rübnau (XV w.), Reybenn (1570 r.), Ribno (XVII w.), Rybno (od XVII w.), Ruebenau i Ruebnau.

Na mocy drugiego pokoju toruńskiego z 1466 roku wieś znalazła się w obrębie Królestwa Polskiego. W czasie najazdu Szwedów na Polskę w skutek wyniszczającej wojny (1655-1660) – potopu szwedzkiego osada znacznie ucierpiała. W 1667 roku Rybno wizytował kanonik J. L. Strzesz. Z jego zapisek wynika, że mieszkało tu 2 sołtysów (każdy na 2 włókach ziemi), 12 szlachciców, 5 włościan, karczmarz (na 12 włókach) i leman (na 2 włókach). W 1706 roku wieś wizytował biskup chełmiński Teodor Andrzej Potocki, sprawujący swój urząd w latach 1699-1712. Rybno należało wówczas do parafii w Rumianie, a jego powierzchnia wynosiła 34 włóki. W 1886 roku we wsi, położonej na 752 hektarach, było 60 domów mieszkalnych i 63 budynki gospodarcze. Mieszkały tu 523 osoby (513 katolików i 10 ewangelików). Natomiast w 1885 roku w Rybnie stało 85 budynków mieszkalnych i 59 gospodarczych. Wieś liczyła wtedy 692 osoby. Około 1785 roku założono tu pierwszą szkołę. W roku 1867 naukę pobierało w niej 92 uczniów z rodzin katolickich pochodzących

zarówno z Rybna jak i z okolicznych wsi: Grabacza, Kopaniarzy, Wer i Zarybinka. W 1905 roku zbudowano tu nową szkołę. W okresie II Rzeczypospolitej Rybno było wsią gminną i należało najpierw do powiatu lubawskiego a od 1932 roku do powiatu działdowskiego. W 1929 roku oddano do użytku pierwszy kościół parafialny o konstrukcji drewniano-murowanej oraz założono cmentarz na dwóch morgach ziemi (1,12 ha). Zabudowa wsi już wtedy była przeważnie murowana. Funkcjonowały tu między innymi: powszechna szkoła czteroklasowa (159 dzieci w 1928 roku i 219 w 1937 roku), tartak, stacja benzynowa oraz duże targowisko. W 1931 roku we wsi mieszkało 1123 mieszkańców, a 3 lata później już 1202.

W 1988 roku oddano do użytku drugi kościół pod wezwaniem Najświętszego Serca Pana Jezusa. Przejął on funkcję kościoła parafialnego. Świątynia zbudowana jest z cegły ceramicznej z dwuspadowym dachem i czterokondygnacyjną wieżą. W salowym wnętrzu do zabytkowych przedmiotów należą organy o współczesnej oprawie zewnętrznej i wyposażeniu przebudowanym w 1941 roku.

Do czasów dzisiejszych zachował się przedwojenny kościół z głównym ołtarzem zestawionym z elementów marienistycznych oraz eklektyczną amboną z początku XX wieku, budynek szkoły a także liczne budowle murowane. Na skraju wsi znajdowało się grodzisko wczesnośredniowieczne (XII-XIII wiek) zwane Groszkowską Górą. Zostało ono zbudowane przez słowiańskie plemię Mazowszan i należy do jednych z najbardziej wysuniętych na północ. Zlokalizowane było przy strudze łączącej położone obok siebie jeziora Rybno i Zarybinek. W tamtych czasach zapewne były to tereny podmokłe, a więc trudno dostępne. O jego charakterze obronnym świadczył siedmiometrowej wysokości wał, rozebrany pod koniec XIX wieku, oraz fosa okalająca dawny gród. W 1890 roku przeprowadzono tu badania archeologiczne. W ich efekcie znaleziono fragmenty naczyń ceramicznych oraz kabłączek skroniowy wykonany ze srebra.

Wieś posiada rozwiniętą strukturę handlowo-usługową. Ponadto znajdują się tu między innymi: wspomniane 2 kościoły katolickie, szkoła podstawowa, gimnazjum, stacja kolejowa (na trasie Działdowo-Iława), przystanek autobusowy, stacja paliwowa, ośrodek zdrowia, apteka, punkt weterynaryjny, dwie restauracje, dwa bary, komisariat policji oraz urząd pocztowy.

Rozwinięta jest również baza noclegowa: kwatery prywatne, gospodarstwa agroturystyczne, pole namiotowe nad jeziorem Zarybinek oraz schronisko młodzieżowe w budynku szkoły (czynne w sezonie letnim). W ostatnich latach, bo w 1998 roku, wieś skanalizowano i oddano do użytku nowoczesną oczyszczalnię ścieków.

We wsi rośnie kilka okazałych drzew objętych ochroną prawną, między innymi największy na obszarze Welskiego Parku Krajobrazowego okaz lipy drobnolistnej o obwodzie 530 cm. Na południe od wsi, tuż za torami kolejowymi, znajduje się projektowany rezerwat limnologiczny Jezioro Neliwa. Przed-

miotem ochrony ma być zarastające jezioro z silnie rozwiniętą roślinnością wodną. Jest ono wzorcowym przykładem ostatniej fazy zarastania (zanikania) naturalnego zbiornika wodnego.

RYNEK

Nieduża wieś w północnej części Welskiego Parku Krajobrazowego położona nad malowniczym jeziorem Kiełpińskim (3 km na północny zachód od wsi Kiełpiny).

Na długo przed pierwszym rozbiorem Polski na dobrach ziemskich, należących wówczas do króla i zwanych królewsczyznami, założono tu folwark. Z zachowanych dokumentów wynika, że w 1743 roku istniały tu dwie wsie: Rynek Szlachecki i Rynek Włościański. Podlegały one parafii w Kiełpinach. W 1928 roku w Ryнку mieszkało 226 katolików, a do jednoklasowej szkoły uczęszczało 41 uczniów.

Dziś nad pięknym jeziorem położonych jest kilka ośrodków wypoczynkowych. Znajduje się plaża i kąpielisko z pomostem oraz pole namiotowe. Przy niedużej rzeczce zwanej Rynkówką wypływającej z jeziora Kiełpińskiego i wpływającej ostatecznie do rzeki Wel stoi murowany, czynny do dziś młyn wodny. We wsi znajdują się również drewniane zabudowania zwane poniatówkami pochodzące z okresu międzywojennego. Między innymi w dobrym stanie zachował się budynek mieszkalny i stodoła (Rynek 38) stojący przy piaszczystej drodze prowadzącej do wsi Kiełpiny. W lesie przy asfaltowej drodze prowadzącej do Mroczna znajduje się tablica upamiętniająca pomordowanych tu w czasie II wojny światowej. W kościele parafialnym w Kiełpinach zachowała się drewniana pasyjka pochodząca z przydrożnego krzyża stojącego we wsi Rynek do wybuchu wojny światowej.

SŁUP

Wieś położona w otulinie Welskiego Parku Krajobrazowego na północny zachód od Lidzbarka Welskiego. Zachowała się wzmianka, z której wynika, że w Słupie istniał bardzo zniszczony majątek lenny nadany przez kapitułę chełmińską na początku XV wieku Stefanowi Dworakowskiemu.

We wsi przetrwał w dobrym stanie przestrzenny układ zabudowy wraz z dużą ilością obiektów tradycyjnego budownictwa wiejskiego. Pod względem zabudowy jest to wieś typu owalnica. Znajdują się tu liczne zabudowania drewniane, w tym kryte gontem lub z zachowaną oryginalną stolarką okienną i ozdobnymi deskami nadokiennymi. Na uwagę zasługuje również położony na skraju wsi zdewastowany dworek z czerwonej cegły będący pozostałością po przedwojennym majątku. Budynek drewniany, obite deskami o ściance kolankowej i dachu o spadku 20 stopni. We wsi znajduje się dawny cmentarz ewangelicki oraz zaniedbany cmentarz choleryczny. We

wczesnym średniowieczu było tu miejsce kultu pogańskiego. Świadczyć o tym ma znaleziona wyrzeźbiona w słupie głowa.

STRASZEWY

Nie istniejąca dziś wieś, położona nad rzeką Wel w północno-zachodniej części Welskiego Parku Krajobrazowego. Najstarszym zachowanym tu śladem obecności człowieka jest grodzisko usytuowane nad lewym brzegiem rzeki. Zostało ono zbudowane we wczesnym średniowieczu. Co najmniej od połowy XVI wieku Straszewy należały do parafii w Mrocznie (6 km). W drugiej połowie XVII wieku wieś zajmowała powierzchnię 48 włók (około 860 hektarów). W 1867 roku we wsi było 140 katolików, a w 1928 roku 138. Istniał tu kiedyś folwark i młyn wodny usytuowany nad brzegiem rzeki Wel i prawdopodobnie papiernia. Z zabytkowych obiektów zachowała się tu dawna leśniczówka Leśnictwa Ostaszewo.

W 2001 utworzono rezerwat krajobrazowy o nazwie Piekiełko na półtorakilometrowym odcinku rzeki Wel. Jego zadaniem ma być ochrona odcinka rwącego nurtu rzeki mającej tu wyraźny charakter rzeki górskiej. Strone zbocza z licznymi wysiękami, kręte i kamieniste koryto rzeki opływające kilka małych wysepek oraz jej rwący nurt sprawiają, że jest to zdecydowanie jedno z najpiękniejszych miejsc Welskiego Parku Krajobrazowego.

SZCZUPLINY

Nieduża wieś leżąca na północno-wschodnim skraju Welskiego Parku Krajobrazowego nad jeziorem Rumian. Założenie wsi związane jest z nadaniem 80 włók ziemi (około 1450 hektarów) Janowi ze Szczuplin przez zarządcę dzierżońskiej komturii Lutera z Brunszwiku (1320-1326 r.). Otrzymane dobra ziemskie obejmowały obszar między jeziorem Rumian i jeziorem Panzer. Wkrótce wyodrębniły się tu dwa folwarki rycerskie – w Szczuplinach i w Wądzyniu. Około 1400 roku w Szczuplinach, na wzniesieniu nad brzegiem jeziora Rumian, zbudowany został murowany kościół pod wezwaniem św. Barbary. W XVI wieku wieś figurowała pod nazwą Scipel (mapa Kacpra Henneberga). W pierwszej połowie XVI wieku kościół przeszedł w ręce luteran, a Szczupliny zostały siedzibą parafii ewangelicko-augsburskiej. W tym czasie jej powierzchnia, łącznie z obszarem sąsiadującej Nowej Wsi, wynosiła 40 włók (około 720 hektarów). W drugiej połowie XVI wieku i w XVII wieku wieś należała do rodziny Oleśnickich (von Oelsnitz). Byli oni hojnymi fundatorami kościoła ewangelickiego. Między innymi sfinansowali zakup odlanego w Malborku dzwonu kościelnego (1568 r.), srebrnego kielicha ze znakiem probierczym w kształcie polskiego orła (1636 r.), ołtarza (1646 r.), obrazu przedstawiającego adorację Barbary i Karola Oleśnickich z dziećmi. W owym czasie w kościele znajdował się również tryptyk (pozostałość po dawnym ołtarzu) ofiarowany przez pro-

boszcza Andrzeja Falcoviusa oraz ławka kolatorska z herbem. Około 1742 roku we wsi powstała pierwsza szkoła.

W okresie zaborów Szczupliny znalazły się w granicach państwa pruskiego. Należały wówczas do powiatu nidzickiego i nazywały się Szczuplienen. W 1830 roku kościół poddano generalnemu remontowi. Odnowiono cały obiekt, nadbudowano wieżę, a całość otoczono kamiennym murem. W 1884 roku do miejscowej szkoły uczęszczało 83 uczniów. Z zachowanych dokumentów wynika, że w 1900 roku wieś zamieszkała była wyłącznie przez ludność polską. W 1920 roku Szczupliny znalazły się w obrębie II Rzeczypospolitej. Od tej pory nazwa wsi występuje w obecnym jej brzmieniu. W tym samym roku, na skutek zamiany, właścicielem majątku ziemskiego został Włodzimierz Pańkowski. Powierzchnia majątku wynosiła wówczas 747 hektarów. Oprócz dworu istniała tu gorzelnia, kilka budynków mieszkalnych (6 w 1921 roku i 8 w 1931 roku). W parku dworskim, założonym w XIX wieku, rosła trzystuletnia lipa. W tym czasie do kościoła ewangelickiego należało 12 hektarów ziemi, z czego 10 zajmowały grunty orne, pozostałe zaś 2 hektary stanowiły łąki i pastwiska. Własnością kościoła były również dwa budynki gospodarcze i jeden mieszkalny. W okresie międzywojennym zlikwidowano szkołę, a dzieci uczęszczały do jednoklasowej szkoły w pobliskiej Nowej Wsi. Natomiast w budynku byłej szkoły, pochodzącym z drugiej połowy XIX wieku, zorganizowano kaplicę katolicką pod wezwaniem św. Maksymiliana Kolbego. Po wojnie we wsi założono Państwowe Gospodarstwo Rolne.

Do chwili obecnej z dawnego majątku ziemskiego zachowały się: założenie parkowe otoczone murem wraz z licznym okazami drzewostanu (brzoza, dąb, klon, lipa, olcha i świerk), gorzelnia, zabudowania gospodarcze i częściowo zamieszkały czworak. Natomiast gotycki kościół z początku XV wieku popadł w ruinę. W 1954 roku jego stopień zniszczenia oszacowano aż na 70%. W 1967 roku wpisano go do rejestru zabytków, a około 1970 roku rozebrano. Do chwili obecnej zachowały się jedynie ruiny murowanej wieży (fragment muru o znacznej grubości z przyporą) oraz resztki betonowych wykończeń grobów przykościelnego cmentarza z drugiej połowy XIX wieku. Z uwagi na to warto przypomnieć stan tej gotyckiej świątyni z okresu dwudziestolecia lecia międzywojennego. Kościół był murowany z kamienia, trójbocznie zakończony od wschodu. W północnej części znajdowała się szachulcowa zakrystia, a w południowej kruchta. Dach siodłowy, pokryty był gontem (a przed 1916 rokiem dachówkami). Otwory okienne były zamknięte spłaszczonym łukiem. Od strony jeziora znajdowała się kwadratowa wieża. Jej dolna część była murowana z kamienia, natomiast górna szachulcowa – była pokryta dachem namiotowym. We wnętrzu orientowanym, salowym znajdowały się: ławka kolatorska z herbem z początku XVII wieku, tryptyk na desce z 1646 roku, płyta nagrobna rodziny Oleśnickich z 1654 roku, epitafium Oleśnickich na desce

z połowy XVII wieku, ołtarz ambonowy z XVIII wieku. Z wyposażenia kościoła do dziś zachowały się jedynie elementy ołtarza głównego oraz znajdujące się w kościele parafialnym w Koszelewach – organy i dwa dzwony. Do obiektów zabytkowych w Szczuplinach należy również dom mieszkalny z bali drewnianych drogomistrza z końca lat trzydziestych XX wieku oraz czynna kaplica katolicka w budynku poszkolnym z drugiej połowy XIX wieku.

We wsi na uwagę zasługują zachowane ślady wczesnośredniowiecznego grodziska. Było ono wzniesione na lewym, wysokim brzegu rzeki Wel w miejscu, gdzie wpada ona do jeziora Rumian. Gród ten stanowił najbardziej na północ wysunięty przyczółek Mazowszan. Został on zdobyty i zniszczony w XIII wieku w czasie najazdu pruskiego plemienia Jawingów dowodzonego przez Skomanda.

TARCZYNY

Nieduża wieś malowniczo położona nad sporym, rynnowym jeziorem Grądy. Najdogodniejszy dojazd do Tarczyn jest od strony wsi Kiełpiny (3 km).

Niegdyś była to osada szlachecka należąca do dóbr biskupstwa w Chełmnie. W 1731 roku zajmowała powierzchnię 15 włók (około 260 hektarów). W 1892 roku wieś liczyła 51 mieszkańców i 10 budynków mieszkalnych. W okresie II Rzeczypospolitej istniała tu jednoklasowa szkoła. W 1928 roku uczęszczało do niej 22 uczniów. Tarczyn podlegały wtedy parafii katolickiej w Kiełpinach. W 1928 roku we wsi mieszkało 143 katolików.

Zachował się tu przestrzenny układ zabudowy osady pochodzący z XVIII i XIX wieku. Lokalizacja zabudowań wskazuje, że jest to wieś typu przydrożnica. Na skraju wsi, przy polnej drodze wiodącej do Wapierska, stoi ciosany gładz o jajowatym profilu lica, zapewne pełniący kiedyś funkcję drogowskazu. We wsi zachowało się kilka obiektów zaliczanych do zabytków budownictwa wiejskiego. Najcenniejszy z nich to ceglany budynek mieszkalny (Tarczyn nr 16) z początku XX wieku. Warto tu zwrócić uwagę na ozdobny fryz wykonany z czerwonej cegły. We wsi znajduje się również budynek poszkolny z końca XIX lub początku XX wieku. Obecnie mieści się w nim ośrodek wypoczynkowy. Dziś osada posiada nadal sielski charakter, aczkolwiek w ostatnich latach zaczęły tu powstawać pierwsze domki letniskowe.

We wsi rośnie dużych rozmiarów jałowiec pospolity o obwodzie pnia 76 cm. Objęty jest on ochroną prawną. Wzdłuż przeciwległego brzegu jeziora Grądy stoi ściana zwartego, prawie stuletniego lasu sosnowego. W rzeczywistości rośnie on na półwyspie ograniczonym z przeciwnej strony Jeziorem Tarczyńskim a od północy – przepływającą przez obydwa jeziora rzeką Wel. W 1993 roku założono tu na powierzchni 108 hektarów rezerwat Ostrów Tarczyński o charakterze leśno-krajobrazowym. Przedmiotem ochrony został objęty bór mieszany urozmaicony lasem grądowym. Kompleks ten jest ostoją wielu gatunków gnieźdzących się zalatujących tu ptaków.

Warto wspomnieć, że w okresie wczesnego średniowiecza na skraju obecnej wsi istniał gród obronny oraz osada przyrodowa. Gród zbudowany był na cyplu nad stromym brzegiem jeziora Grądy. Osada natomiast znajdowała się po jego południowej stronie. Były one zamieszkałe przez plemiona słowiańskie przybyłe tu z sąsiedniego Mazowsza. Badania archeologiczne przeprowadzone w latach 1975-1980 wykazały, że gród miał kształt pierścieniowy, a otoczony był wałem i fosą. W stojącej obok niego osadzie zachował się w stosunkowo dobrym stanie układ zabudowy chat. Osada była również otoczona wałem. W 1972 roku stanowisko archeologiczne zostało wpisane do rejestru zabytków. Dziś gród porasta gęsty las sosnowy, a teren osady znajduje się na gruncie ornym. W ostatnich latach powstał tu skansen archeologiczny, będący rekonstrukcją obiektów średniowiecznych. Warto dodać, że we wsi znajduje się jeszcze cmentarzysko wczesnośredniowieczne i dwie inne osady pochodzące również z okresu wczesnego średniowiecza.

TRUSZCZYN

Spora wieś położona w otulinie Welskiego Parku Krajobrazowego na północnym jego skraju. Zachowało się tu dużo murowanych obiektów z czerwonej cegły. Ich elementami dekoracyjnymi są przede wszystkim: erkle, ozdobne gzymsy i ściany kolankowe. Na uwagę zasługuje też okazały budynek poszkolny, pełniący dziś funkcję biblioteki. We wsi znajduje się również duży głaz narzutowy uznany za pomnik przyrody nieożywionej.

TRZCIN

Wieś położona w północno-zachodniej części Parku Krajobrazowego, 4 km na wschód od Mrocza.

Na kilka dni przed historyczną bitwą pod Grunwaldem, bo 7 lipca 1410 roku, zatrzymały się tu wojska dowodzone przez króla Władysława Jagiełłę. W tym czasie obozowisko samego króla, według kroniki Jana Długosza, znajdowało się nad pięknym jeziorem. Prawdopodobnie było to leżące nieopodal Jezioro Kiełpińskie.

Z zachowanych dokumentów kościelnych wynika, że w drugiej połowie XVI wieku Trzcina należał do parafii katolickiej w Mrocznie. W drugiej połowie XVII wieku we wsi znajdowały się dwa folwarki szlacheckie o łącznej powierzchni 60 włók (prawie 1100 hektarów). Wizytacja parafii w Mrocznie przeprowadzona przez biskupa Piotra II Tylickiego (1595-1600) w 1597 roku wykazała, że powierzchnia wsi wynosiła wówczas już tylko 52 włóki chełmińskie. W 1867 roku do parafii w Mrocznie należało 196 katolików, a w 1928 roku – 414. W okresie międzywojennym we wsi funkcjonowała szkoła. W 1928 roku uczęszczało do niej 82 uczniów. Nad rzeką Wel istniał kiedyś młyn wodny. Dziś nie ma już po nim śladu. We wsi zachowało się natomiast kilka murowanych budynków, w tym – szkolny. Nad rzeką Wel, w kierunku nie istniejącej dziś wsi

Straszewy, znajdują się ślady słowiańskiego grodziska pochodzącego z okresu wczesnego średniowiecza.

Przy okazji warto wspomnieć, że okolice Trzcina i Lorek posiadają silnie zróżnicowaną pod względem wysokości powierzchni terenu. Rozpościerające się tu widoki zaliczane są do najpiękniejszych w obrębie Welskiego Parku Krajobrazowego.

TUCZKI

Duża wieś położona w północno-wschodniej części Welskiego Parku Krajobrazowego, na skraju dużego kompleksu leśnego. Leży nad rzeką Wel przy drodze łączącej Działdowo z Lubawą i Nowym Miastem Lubawskim. Znajduje się tu przystanek autobusowy i stacja kolejowa na linii Działdowo-Iława.

Osada została założona w XV wieku. Należała wówczas do krzyżackiego wójtostwa w Działdowie. Nazwa wsi pochodzi najprawdopodobniej od toków głuszca, ptaka leśnego, którego samiec w porze godów wydaje charakterystyczne dźwięki. W XV wieku wieś należała do Stanisława Czarnawskiego. Kolejnymi jej właścicielami byli: Grzegorz Głuchowski, Waśniewscy, Oleśniccy (von Oelsnitz). W 1578 roku Tuczki zajmowały powierzchnię 40 włók ziemi (około 720 hektarów).

W okresie zaborów urzędowa nazwa wsi brzmiała: Tautschken. W 1856 roku zbudowano tu murowany, dwukondygnacyjny dwór oraz założono park i ogród. Prawdopodobnie z tego samego okresu pochodzą zabudowania gospodarcze. Cały folwark, wkomponowany w dolinę rzeki Wel, otoczony jest łąkami i polami uprawnymi. Z jednej strony jest on ograniczony brzegiem rzeki Wel, z drugiej zaś – niewysokim, kamiennym murem. Droga dojazdowa prowadziła pod elewację północną, otaczając ozdobny klomb. Natomiast do elewacji południowej przylegał niewielki sad, a za nim rósł park (całość około 1,5 hektara). Park położony był w zakolu rzeki Wel na jego tarasie zajmował on nieregularny obszar dostosowany do topografii terenu. Głównym elementem kompozycyjnym parku były dwie aleje drzew – grabowa i prostopadła do niej, lipowa.

W okresie międzywojennym wieś znalazła się w obrębie państwa polskiego. W 1928 roku we wsi, oprócz ewangelików, mieszkało 352 katolików. W 1939 roku majątek został przejęty przez Niemców, a w 1945 roku przeszedł na własność skarbu państwa. Następnie w 1950 roku założono tu Państwowe Gospodarstwo Rolne.

Do czasów obecnych zachowało się założenie dworsko-parkowe oraz większość budynków gospodarczych. Ich stan szacuje się na zadowalający. Murowany, dwukondygnacyjny budynek dworu posiada dwa ryzality w elewacji północnej i arkadową loggię w elewacji ogrodowej (tj. południowej). Zachował się tu stary, nieprzebudowany wystrój wnętrz. Przetrwiała oryginalna

stolarka, w tym płycinowy układ drzwi frontowych. Obok stoi murowany, parterowy budynek rządcy (tzw. zarządcówka) będący wcześniejszą siedzibą dworu. W zaniedbanym dziś parku rośnie ponad 200 drzew w większości liczących sobie około 100 lat. Natomiast najstarsze egzemplarze lipy drobnolistnej mają prawie 200 lat. W parku przeważają drzewa liściaste. Najwięcej jest tu klonów pospolitych, grabów pospolitych i lip drobnolistnych. Trzy drzewa otoczono ochroną prawną. Są nimi dwie lipy drobnolistne i jodła kalifornijska.

Z zabudowań gospodarczych stoją murowane budynki: gorzelni, stodoły, kuźni, dwóch obór i czynnej jeszcze dziś gorzelni.

Zachowała się też większość czworaków. Ponadto we wsi znajduje się młyn wodny z 1880 roku usytuowany nad rzeką Wel. Obecnie, po przebudowaniu spełnia on funkcję małej elektrowni wodnej. Obiekt ten znajduje się w obrębie gospodarstwa świadczącego usługi agroturystyczne. We wsi, niedaleko dworu, istniał kiedyś cmentarz ewangelicki otoczony kamiennym murem. Dziś jego teren porasta skupisko drzew. Warto dodać, że w okolicy wsi znaleziono liczne ślady świadczące o tym, że trudniono się tu kiedyś przetapianiem rudy żelaza. Stanowiska te pochodzą z epoki żelaza.

TURZA MAŁA

Średniej wielkości miejscowość położona przy wschodniej granicy Welskiego Parku Krajobrazowego. Wieś posiada asfaltowe połączenie z Płośnicą (4 km) i Koszelewami (6,5 km) oraz częściowo piaszczyste połączenie z Lidzbarkiem Welskim (9 km).

Pochodzenie nazwy wsi kojarzone jest z turem, przodkiem bydła domowego, lub z turzycą – rośliną podobną do trawy, rosnącą na podmokłych i bagiennych terenach. Nie można wykluczyć, że nazwa wsi ma związek z oddaloną od niej o kilkanaście kilometrów Turzą Wielką.

Powstanie osady datuje się na XIV wiek. Pierwsza wzmianka o jej istnieniu zachowała się w aktach Rady Miasta w Działdowie z 1415 roku. W 1418 roku założono tu wieś czynszową opartą na prawie magdeburskim. W 1578 roku osada zajmowała powierzchnię 40 włók (około 720 hektarów). Podlegała wtedy nowopowstałej parafii ewangelickiej w Płośnicy. W okresie rozbiórów Polski, wieś należała do powiatu nidzickiego wchodzącego w skład prowincji Prus Wschodnich. Jej urzędowa nazwa brzmiała Klein Tauersee (z języka niemieckiego: *klein* – mały, *tauen* – Tajam, *See* – jezioro). W pierwszej połowie XIX wieku z 17 gospodarstw pozostały tylko 3. Było to efektem uwłaszczenia chłopów przeprowadzonego w zaborze pruskim w 1811 roku. Zbyt wysokie podatki nałożone w zamian za uzyskanie ziemi na własność nierzadko zmuszały ich do sprzedawania gospodarstw właścicielom folwarków. W połowie XIX wieku majątek w Turzy Małej należał do Friedricha von Kownatzkiego. Posiadał on wtedy znaczne dobra ziemskie. W fol-

warku zbudował między innymi murowany, dwukondygnacyjny dwór. Około 1870 roku powstało tu również kilka zabudowań gospodarczych, jak np. murowany z czerwonej cegły budynek gorzelnii (1873 r.). W latach osiemdziesiątych XIX wieku Kownatzki zbudował także okazały pałac. Został on zaprojektowany w stylu renesansu północnego (zwanego też niemieckim) charakteryzującego się przede wszystkim bogato zdobionymi wykuszami, lukarnami i wysokimi frontonami oraz stosowaniem ornamentyki cekinowej, okuciowej i rolwerkowej. Zauważalny jest tu także wpływ innych stylów, jak np. architektury angielskiej i francuskiej, zmodernizowanego neogotyku czy tzw. stylu ceglanego prostego. Autor projektu nie jest znany. Z pewnością jednak dozą ostrożności, autorstwo można przypisać znanemu niemieckiemu architektowi Ottonowi March. Ku tej hipotezie między innymi skłania bardzo duże podobieństwo tej okazałej budowli do zaprojektowanego przez niego pałacu w Morawicy koło Kościana (obecne woj. wielkopolskie).

Pałac w Turzy został wybudowany nad niewielką rzeczką Płońniczanką. Jego dwukondygnacyjna bryła murowana jest z cegły na wysokiej kamiennym podmurówce. Pałac został wzniesiony na planie wydłużonego prostokąta z parterowym aneksem od zachodu i płytkimi ryzalitami od północy i południa. Elewacja główna znajduje się od strony północnej. Dach kryty jest dachówką ceramiczną tzw. essówką. W jego połaci znajdują się ozdobne lukarny i powieki, a ponad wystają ozdobne ceglane kominy. W części południowo-wschodniej posadowiona jest wieża zakończona ażurową sygnaturką. Wokół pałacu znajdował się nieduży park oraz sadzawki. Do pałacu prowadziła aleja dojazdowa zakończona kolistym podjazdem, w środku którego rósł okazały trawnik (gazon). Obiekt był zelektryfikowany i skanalizowany. Układ wnętrza pałacu jest dwutraktowy. Cechą charakterystyczną organizacji wnętrza jest to, że pomieszczenia reprezentacyjne ulokowane są w bocznych partiach parteru. Szczególnie reprezentacyjny był tu tzw. wielki salon.

Pałac w Turzy Małej stanowi bardzo interesujący zabytek końca XIX wieku. Warto więc bardziej szczegółowo przyjrzeć się jego elewacjom i wystrojowi wnętrza.

Elementami dekoracyjnymi elewacji są przede wszystkim ceglane gzymsy kordonowe i ceglane obramienia. Dekoracja ta przecina pola pokryte jasnym tynkiem. Uwagę zwraca również stolarka drzwi i okien oparta na wpływach manieryzmu niderlandzkiego. Fasada znajduje się od strony północnej. Przed wejściem głównym do budynku stoi arkadowy portyk. W jej części zachodniej znajduje się taras. Na piętrze natomiast uwagę zwraca wielkie okno balkonowe. W szczycie, nad środkowym oknem znajduje się żelazny grzyf trzymający tarczę herbową oraz maszt. Nie mniej okazała jest elewacja północna. Na parterze znajduje się okazały taras z balustradą. Na piętrze uwagę przykuwa trójarkadowe okno balkonowe. Nad nim widnieje dekora-

cyjna półrozetą. Rozciągał się stąd piękny widok na płynącą obok rzeczkę oraz sadzawki.

Na parterze znajdowały się pomieszczenia reprezentacyjne. Główny hol, do którego prowadziło główne wejście, był bogato dekorowany. Uwagę zwracała klatka schodowa ze wspierającymi filarami, zdobiona gzymsami, opaskami oraz dekoracją ornamentalną i malarską stropu. Najbardziej okazałym pomieszczeniem był wielki salon. Używany był on wyłącznie na specjalne okazje, a spełniał funkcje sali balowej i bankietowej. Cechą charakterystyczną było to, że główne wejście do niego prowadziło z tarasu od zewnątrz budynku. Wnętrze było bardzo bogato dekorowane, a zwłaszcza bogata była dekoracja sztukatorska i malarska pokrywająca trójdzielny strop. Zdobione były również ukształtowane w formie trzech arkad ściany. Na wystrój wnętrza składała się także rzeźbiona stolarka. Na środku wisiał okazały, kryształowy żyrandol. Inne reprezentacyjne pomieszczenia znajdowały się także na parterze. Był to salon środkowy (z wielobocznym wykuszem, zdobiony boazerią) i reprezentacyjna jadalnia (z dużym kredensem, zdobiona boazerią oraz skromną sztukaterią i dekoracją malarską na stropie). Ponadto na parterze mieściły się: biuro, łazienka, garderoba, salon muzyczny, sypialnia i pokój dziedzica. Na piętrze z kolei znajdowały się: sypialnie, pokój dziecięcy, pokój do nauki oraz strych. Wysokie piwnice zajmowały następujące pomieszczenia: kuchnia, pralnia, kotłownia, spiżarnia i pokoje dla służby. Jako ciekawostkę warto podać, że na desce przy wejściu na strych zachował się napis „Tauersee bei Kosel”, co oznacza „Turza Mała koło Koszelew”.

W 1905 roku majątek został sprzedany Alfredowi Oehlrichowi pochodzącemu z Prus Zachodnich. Główny nacisk położył on na uprawę zboża i hodowlę bydła. Sposób prowadzenia przez niego gospodarki rolnej należał, jak na ówczesne czasy, do nowoczesnych. W 1919 roku majątek odziedziczył syn Herbert, który zalesił znaczną powierzchnię majątku. W latach 1927-1938, po przymusowej parcelacji dóbr ziemskich, jego powierzchnia obniżyła się do około 1075 hektarów, z czego połowę stanowiły lasy. Na pozyskanych z parcelacji gruntach założono gospodarstwa role, na których pobudowano drewniane zabudowania zwane popularnie poniatówkami. W czasie II wojny światowej unieważniono zarządzenie, a poniatówki rozebrano. W okresie międzywojennym w skład majątku w Turzy wchodził majątek we wsi Prętki. We wsi istniała jednoklasowa szkoła, do której w 1928 roku uczęszczało 38 uczniów. W 1928 roku we wsi mieszkało 150 katolików. W 1945 roku majątek przeszedł na rzecz skarbu państwa; później założono tu Państwowe Gospodarstwo Rolne. W jego skład wchodziły również dawne dobra ziemskie we wsi Prętki. Obecnie majątek ziemski wraz z budynkami gospodarczymi i pałacem znajduje się w rękach prywatnych.

Najbardziej okazałym zabytkiem architektury we wsi, a także jednym z najcenniejszych w Welskim Parku Krajobrazowym, jest XIX-wieczny pałac. Ta reprezentacyjna, okazała budowla stanowi jedno z wcześniejszych dzieł sztuki renesansu północnoniemieckiego na ziemiach polskich. Niewłaściwe użytkowanie oraz nieprzeprowadzanie odpowiednich remontów sprawiło jednak, że obiekt ten jest znacznie zdewastowany, zwłaszcza jego wnętrza. Między innymi w latach sześćdziesiątych zniszczone zostało zwieńczenie wieży oraz zawalił się strop nad jadalnią. Z wniosków zawartych w dokumentacji historyczno-architektonicznej z roku 1978 wynika, że mimo niezłe zachowanej bryły, obiekt znajduje się w stanie wewnętrznej ruiny. Wnętrza zostały zdewastowane prawie doszczętnie. Ściany są silnie zawilgocone i zagrzybione. Widoczne są pęknięcia muru w narożnikach. Zniszczeniu uległo również założenie parkowe, które zachowało się szczątkowo w części zachodniej i południowej.

Do czasów obecnych we wsi zachowało się kilka budynków folwarcznych o wartościach zabytkowych: dwór (z XIX w.), budynek gorzelnicy (1873 r.), kilka czworaków murowanych z czerwonej cegły, budynek mleczarni (znacznie już przebudowany po pożarze z lat siedemdziesiątych). Na skraju wsi stoi budynek szkolny murowany z dużych kamieni polnych na zaprawie gliniastej. Pierwotnie był on na rzucie kwadratu, po wojnie został rozbudowany do prostokątnego. Grubość murów pierwotnej budowli wynosi około 80 cm. W okresie międzywojennym od wschodniej strony stał tu budynek gospodarczy, również wykonany z materiału kamienno-gliniastego. We wczesnych latach powojennych został on jednak rozebrany, a do dziś zachował się tylko rzut fundamentów. We wsi znajduje się również cmentarzysko lateńsko-rzymskie oraz cmentarz choleryczny z drugiej połowy XIX wieku, w środku którego stoi ceglana figura. Po olbrzymiej drewnianej stodole pozostały jedynie 3 pagórki (na przeciw budynku szkoły). Natomiast stojąca niedaleko pałacu na znacznym wyniesieniu altana, została całkowicie rozebrana po wojnie w celu pozyskania budulca.

We wsi stał kiedyś młyn wodny. Zachował się jeszcze rzut jego fundamentów przy moście na małej rzeczce Płościance. W celu zwiększenia przepływu po sianokosach piętrono tu wodę, która zalewała znaczne obszary łąk w kierunku wsi Płościca, a następnie nagromadzoną wodę użytkowano do poruszania koła młyńskiego. Młyn ten pracował sezonowo, głównie na potrzeby folwarku. Został on rozebrany lub spłonął prawdopodobnie w XIX wieku.

W kompleksie leśnym, na północ w kierunku wsi Murawki, znajduje się lokalne wyniesienie Garbu Lubawskiego zwane Łysą Górą (174,3 m n.p.m.). Według legendy mają się tu zlatywać czarownice na nocne obrady. W części zachodniej, również lesistej, wśród łąk znajdują się liczne, zabagnione dziś wyrobiska pozostałe po eksploatacji torfu. Torf wydobywano tu jeszcze w latach siedemdziesiątych naszego stulecia.

WĄPIERSK

Wieś położona jest w centralnej części Welskiego Parku Krajobrazowego. Została założona przez Krzyżaków i wchodziła w skład wójtostwa w Lidzbarku. Z tych czasów zachowały się następujące jej nazwy: Wampertsch, Wamperschke (1410, 1411 r.), Wampersch (1414 r.), Wampersk. W drugiej połowie XIV wieku zbudowano tu murowany kościół pod wezwaniem dwóch patronów – św. Michała Archanioła i św. Marii Magdaleny. Musiała tu więc istnieć także osada. W 1410 roku Krzyżacy założyli tu folwark szlachecki. W XV wieku wieś obejmowała 61 włók ziemi (około 1100 hektarów) wartych 26 ówczesnych groszy. We wsi mieszkało 42 osadników. Wieś posiadała karczmę. W czasie wojny w 1414 roku, prowadzonej przez króla Władysława Jagiełłę z Zakonem krzyżackim, wieś poniosła dotkliwe straty ocenione na 200 grzywien. W 1437 roku na 61 łanów ziemi tylko 17 było zagospodarowanych. Istniejąca tu karczma była zamknięta. Około 1450 roku wieś zajmowała powierzchnię 81 łanów. Po wojnie trzynastoletniej i kończącym ją pokoju toruńskim w 1466 roku Wąpiersk wszedł w skład państwa polskiego. Należał wówczas do tzw. klucza lidzbarskiego. W 1570 roku wieś zajmowała 55 łanów pól. We wsi były 3 karczmy i prawdopodobnie 2 sołtysów. Od końca XV wieku właścicielami majątku ziemskiego byli kolejno: Wąpierscy, Santopscy, Suchorscy, Karwowieccy, Miecznikowscy (od około 1870 roku). Około 1520 roku wskutek pożaru kościół uległ całkowicie zniszczeniu. W 1671 roku oddano do użytku nowy kościół, również murowany. Jego fundatorem był ówczesny właściciel majątku Wawrzyniec Wąpierski. W 1733 roku w zabudowaniach sołtysa Rzymowicza wybuchł pożar. Spłonęła wówczas prawie cała wieś. Spalił się również kościół i plebania. Z konstrukcji kościoła pozostały jedynie okopcone dymem mury. W 1762 roku świątynię odbudowano. Była ona murowana, kryta dachówką. Główne wejście znajdowało się po stronie zachodniej, a strony północnej przylegała dobudowana zakrystia. Wewnątrz, na głównym ołtarzu, wisiały obrazy ilustrujące patronów – św. Michała Archanioła i św. Marię Magdalenę. W okresie wojen napoleońskich (1807-1815) kościół uległ poważnym zniszczeniom. Próby jego odbudowy nie powiodły się ponieważ władze pruskie nie wydały na to zgody (1820 r.).

Około 1870 roku właścicielami majątku ziemskiego w Wąpiersku zostali Mieczkowscy z Ciborza. W 1885 roku wieś zajmowała powierzchnię 1267 hektarów, z czego 932 hektary stanowiły grunty orne, 69 – łąki, a na 16 hektarach rósł las. Stało tu 80 budynków mieszkalnych i 117 gospodarczych. Znajdowała się również szkoła elementarna, a wieś liczyła wówczas 608 mieszkańców. W dwudziestoleciu międzywojennym powierzchnia wsi Wąpiersk wynosiła 1270 hektarów. We wsi znajdowały się 92 budynki mieszkalne. W 1931 roku wieś liczyła 660 mieszkańców. Natomiast w 1934 roku było tu 662

mieszkańców w tym 642 Polaków i 20 - Niemców. W tym czasie widniały tu jeszcze ruiny murowanego kościoła zniszczonego na początku XIX wieku. W latach 1933-1935 zbudowano nowy kościół pod wezwaniem Opatrzności Bożej, a Wąpiersk został siedzibą parafii. Jego mury postawiono z czerwonej cegły na kamiennej podmurówce. Strop wykonano z desek od wewnątrz otynkowanych. Drewniany dach został pokryty dachówką hollenderską. Wieżę wykonano o przekroju kwadratowym z otworami okiennymi zastąpionymi drewnianymi żaluzjami.

Do czasów obecnych we wsi zachowały się liczne zabytki budownictwa pochodzącego z drugiej połowy XIX i początku XX wieku. Na szczególną uwagę zasługuje budynek szkolny z czerwonej cegły z 1894 roku (zdobiony ceglany fryzem) i budynek biblioteki z 1905 roku. Poza tym istnieje tu wiele innych budynków mieszkalnych z czerwonej cegły zbudowanych na początku XX wieku, np. domy numer 4, 7, 8, 14, 21 (z dachem naczółkowym i gzymsem na ceglanych krokwach), 29 (z gzymsem na ceglanych krokwach), 24 (z dachem naczółkowym), 25 (zdobiony opaskami okiennymi i ozdobnymi narożnikami). Zachowało się tu także kilka drewnianych domów mieszkalnych, np. numer 2 (z około 1900 r.) i 37 (z końca XIX w.), nr 38 (z początku XX w.), a także dom o konstrukcji ceglano-drewnianej nr 36 z przełomu XIX i XX wieku.

Przy kościele katolickim z 1935 roku położony jest nieczynny dziś cmentarz z tego samego roku, na którym stoi drewniany krzyż z drugiej połowy XIX wieku. Z kolei w kierunku wsi Jeleń znajduje się cmentarz parafialny z początku XX wieku.

Na uwagę zasługuje również rosnąca we wsi grusza pospolita mająca wymiary pomnikowe. Jej obwód wynosi aż 410 cm.

Z południowego skraju wsi rozpościera się piękny widok na leżące w dole jezioro Jeleńskie i przylegający do niego rezerwat Bagno Koziana. Widok ten należy do najciekawszych na terenie Welskiego Parku Krajobrazowego. Z kolei na północ od wsi, na obszarze 6,5 hektara, znajduje się użytek ekologiczny Torfowisko Wąpierskie. Został on założony w 1997 roku w celu ochrony znajdujących się tu rzadkich gatunków roślin.

W okolicy Wąpierska znaleziono liczne ślady wczesnego osadnictwa, stanowiące ważny materiał badawczy dla archeologów. Między innymi pochodzą one z okresu halsztackiego i lateńskiego, a także średniowiecza. Znajdują się tu również ślady wczesnośredniowiecznej osady z XIII wieku. Na uwagę zasługuje również polna droga wiodąca równolegle do osi wsi po jej wschodniej stronie. Była ona zapewne ważnym szlakiem komunikacyjnym w okresie wczesnego średniowiecza. Obecnie we wsi mieści się: szkoła, kościół, przystanek autobusowy i kilka sklepów spożywczych.

WERY

Malowniczo położona wieś nad Jeziorem Tarczyńskim. Jedyny dogodny dojazd do Wer jest od strony drogi łączącej wsie Grądy i Kostkowo. Wieś istniała już w 1762 roku, należąc do dóbr biskupich z Chełmna. W 1789 roku były tu 2 gospodarstwa. Z zachowanych dokumentów wynika, że w 1867 roku czworo katolickich dzieci z Wer uczęszczało do oddalonej o 5,5 km szkoły w Rybne Pomorskim. W 1885 roku we wsi było 8 domów mieszkalnych i 54 mieszkańców.

W 1928 roku wieś została przyłączona do nowopowstałej kuracji w Rybnie. Mieszkało tu wówczas 58 katolików. W latach trzydziestych ubiegłego stulecia Okręgowy Urząd Ziemi w Grudziądzu dokonał parcelacji części majątku ziemskiego. Na wydzielonym obszarze założono nowe gospodarstwa rolne.

We wsi zachowały się liczne zabudowania drewniane (numer: 6 z około 1910 r. i 5 z około 1920 r.) oraz dwa murowane budynki mieszkalne z XIX/XX wieku (numer 1 i 4). Obecnie dawny charakter rolniczy wsi zanika, a osada intensywnie przekształca się w ośrodek wypoczynkowy. Wykupywane są dawne zabudowania gospodarstw rolnych, następnie remontowane i dostosowywane do celów rekreacyjnych. Nad jeziorem znajduje się kąpielisko oraz kilka drewnianych pomostów dla wędkarzy. Kilometr od centrum wsi położony jest rezerwat ornitologiczny o nazwie Czapliniec Werski. Został on utworzony w 1982 roku w celu ochrony kolonii gniazd czapli siwej. Obejmuje on obszar około 15 hektarów porośniętych borem mieszanym i lasem grądowym. Gniazda czapli siwej, wykonane z chrustu, założone są wysoko w koronach sosen.

WLEWSK

Duża wieś leżąca w otulinie Welskiego Parku Krajobrazowego, pierwsza na trasie z Lidzbarka do Brodnicy.

Już w 1379 roku istniał tu drewniany kościół pod wezwaniem św. Bartłomieja. Fundatorem kościoła, i zapewne założycielem wsi, był Zakon krzyżacki. Zanim ukształtowała się współczesna nazwa osady, obowiązująca od XIX wieku, określano ją jako: Lebiske (1408 rok), Loffsk, Lowisk (około 1415 roku), Wleskau, Wlesko, Wlewsk.

Do 1408 roku stanowiła ona własność wielkiego mistrza zakonnego Ulricha von Jungingen (?-1410). Zamienił się on jednak na wsie z właścicielem majątku w Gzinie Szlacheckim koło Unisławia (obecnie powiat chełmiński). Wieś położona była wówczas na 80 włókach ziemi (około 1440 hektarów). Do proboszcza należały wtedy 4 włóki. Pobierał on dodatkowo dziesięcinę z należących do parafii wsi: Wlewska (30 korców żyta), Klonowa i Młynik. W czasie wielkiej wojny polsko-krzyżackiej (1409-1411) podległe wsie poniosły tak dotkliwe straty, że nie były w stanie utrzymać kościoła w należytym stanie. Dlatego też biskup chełmiński Arnold Stapil (1402-1416) podjął

decyzję o przyłączeniu wlewskiej parafii do parafii w Boleszynie. W XVI i XVII wieku wieś podzielono na mniejsze części. W 1670 roku we wsi znajdowało się 9 posiadłości zamieszkałych przez drobną szlachtę, między innymi przez: Arctowskich, Bojanowskich, Dębińskich, Trzczańskich i Zaleskich. Wszystkie posiadłości Wlewska, wyniszczone w czasie najazdu szwedzkiego (1655-1660), zostały wykupione przez Chełstowskich, ówczesnych właścicieli majątku w Chełstach. W 1690 roku ówczesny właściciel majątku Paweł Chełstowski, po rozebraniu nadszarpniętego działaniami wojennymi kościoła, zbudował nowy. Posiadał on konstrukcję szachulcową.

Na bocznych ścianach znajdowały się po dwa okna. Dach pokryty był dachówką, a na wieży wisiały dwa dzwony. Do wnętrza prowadziły dwa wejścia – główne i mniejsze boczne. Podłoga wykonana była z płyt drewnianych stylizowanych na fliz.

Na wystrój wnętrza składały się między innymi trzy ołtarze. Ołtarz główny przedstawiał Koronację Najświętszej Marii Panny, boczne zaś – św. Antoniego z Padwy oraz Nawrócenie św. Pawła. Nad głównym ołtarzem wisiał obraz patrona – św. Bartłomieja. Do najbardziej wartościowych przedmiotów należały tu: trzy pozłacane kielichy, srebrny krzyż, puszcza do przechowywania Najświętszego Sakramentu. Pod koniec XVIII wieku majątek należał do kasztelana ze Słońska – Kajetana Sierakowskiego. W 1789 roku we wsi mieszkało 338 osób. W 1804 roku w wyniku pożaru, jaki wybuch we wsi, kościół uległ całkowitemu spaleni. Wieś przyłączono wtedy do parafii w Lidzbarku. W 1863 roku ówczesny właściciel majątku Władysław Różycki ufundował, na miejscu spalonego kościoła, murowaną z czerwonej cegły kaplicę, stylizowaną na gotyk. W 1885 roku majątek ziemski obejmował 1608 hektarów, z czego 913 hektary stanowiły grunty orne, 18 hektarów – łąki, a na 455 hektarach rósł las. Mieszkało tu wtedy 338 osób (312 katolików i 26 ewangelików). We wsi stało 29 budynków mieszkalnych i 59 gospodarczych. Pod koniec XIX i na początku XX wieku w majątku powstały: cegielnia, gorzelnia parowa i młyn parowy. Istniała tu wtedy szkoła, do której uczęszczało około 50 uczniów. W dwudziestoleciu międzywojennym Wlewska znalazł się w granicach państwa polskiego. Jego powierzchnia wynosiła wówczas 1584 hektary, z czego użytki rolne wynosiły 947 hektarów. W 1921 roku we wsi znajdowało się 19 budynków mieszkalnych. Była tu czynna jednoklasowa szkoła powszechna, do której w 1928 roku z rodzin katolickich uczęszczało 32 uczniów. W 1934 roku wieś liczyła 241 mieszkańców. W okresie II wojny światowej dotychczasowych właścicieli majątku wysiedlono, a majątek przeszedł w ręce niemieckie.

Po wojnie na obszarze majątku we Wlewsku założono Państwowe Gospodarstwo Rolne.

Do czasów obecnych we wsi zachowało się kilka murowanych obiektów zabytkowych: budynek szkolny z 1875 roku, budynek gorzelni z 1876 roku

i magazyn z początku XX wieku. Z założenia parkowo-dworskiego pozostał zaniedbany park z końca XIX wieku.

Na uwagę zasługuje, czynna do dziś, kaplica grobowa z 1863 roku. Zbudowano ją w stylu neogotyckim. Mury wzniesione zostały z czerwonej cegły. Uwagę zwracają tu: ostro tłuczone otwory ramowane ceglanyimi opaskami, romboidalny fryz ceglany oraz koronujący gzyms na kroksztynach. Po okalającym ją kiedyś przykościelnym cmentarzu nie pozostało śladu. Na jego miejscu rośnie kilka okazałych starych lip. Zachował się natomiast, okalający całość, kamienny mur z 1823 roku. Wewnątrz kaplicy znajduje się drewniana figura z 1823 roku ufundowana przez właściciela majątku Władysława Suchorskiego. W podziemiach spoczywają groby właścicieli i fundatorów kaplicy – rodziny Różyckich.

Majątek we Wlewsku często zmieniał właścicieli. Byli nimi kolejno: Ulrich von Jungingen (do 1408 roku), Wlewscy, Pawłowscy, Bojanowscy, Zalescy, Trzcińscy, Liberacy, Chelstowscy (od drugiej połowy XVII w.), Sierakowscy (co najmniej od końca XVIII w. do 1780 r.), Sucharscy, Brzozowscy, Różyccy herbu Doliwa (od 1855 do 1939 roku).

2,5 kilometra od Wlewska w kierunku Brodnicy znajduje się otoczone lasami jezioro Piaseczno położone przy niewielkiej osadzie o tej samej nazwie. Jest ono stosunkowo czyste, co zawdzięcza temu, że jak jezioro bezdopływowe nie jest zanieczyszczane wodami powierzchniowymi. Jego powierzchnia wynosi 25,6 hektara, a maksymalna głębokość dochodzi do 12,5 m. Znajduje się tu plaża i kąpielisko. W sezonie letnim czynne jest tu pole namiotowe, parking strzeżony, punkt gastronomiczny i wypożyczalnia sprzętu wodnego. W jego bezpośrednim sąsiedztwie projektowane są dwa rezerваты o nazwach Torfowisko Piaseczeńskie i Obrazik. Pierwszy z nich, leżący na zachód od jeziora Piaseczno, ma obejmować małe śródlądne jezioro dystroficzne zwane Piaseczko i otaczający je kompleks torfowiska mszarnego. Natomiast drugi, położony po stronie północnej – małe jezioro Zdręczno i otaczające je torfowisko przejściowe oraz stary las łąkowy. Wspomniane jezioro Piaseczno i obszary projektowanych rezerwatów znajdują się już w obrębie innego – bo Górznieńsko-Lidzbarskiego Parku Krajobrazowego.

ZARYBINEK

Niewielka osada położona przy południowym brzegu jeziora o tej samej nazwie. W XVIII wieku Zarybinek funkcjonował jako osada rybacka. W 1867 roku dziesięćoró katolickich dzieci uczęszczało do szkoły w Rybnie Pomorskim. W 1928 roku we wsi mieszkało 63 katolików. Należeli oni do utworzonej wówczas kuracji w Rybnie Pomorskim. W latach trzydziestych XX wieku Okręgowy Urząd Ziemiański w Grudziądzu dokonał parcelacji części gruntów zakładając tu nowe gospodarstwa rolne.

Nad jeziorem Zarybinek, po przeciwnej stronie wsi, znajduje się plaża z kąpieliskiem, wypożyczalnia sprzętu wodnego i punkt gastronomiczny. Wokół jeziora stoją liczne domki letniskowe.

Chelsty – młyn wodny

Kiełpiny – łączenie konstrukcji zrębowej na rybi ogon

Szczupliny – ruiny kościoła ewangelickiego i dawny cmentarz

Ciechanówko – poniatówka

Kielpiny – kościół

Koszelewy – kościół

Koszelewy – pałac

Kurojady – młyn wodny

Rumian – kościół p.w. św. Barbary

Rybno Pomorskie – kościół

Stup – drewniany budynek mieszkalny

Tuczki – dwór

Turza Mała – pałac

Turza Mała – pałac i budynek dawnego dworu

Wleusk – kaplica

PODSTAWOWA LITERATURA ŹRÓDŁOWA

Ancykowska M., Szczepański M., Węgrzynowski T., 1999, *Pieszka ścieżka dydaktyczna „Nad Neliwą”*. Przewodnik, Welski Park Krajobrazowy,

Baraniewski W., 1979, *Turza Mała. Pałac. Dokumentacja historyczno-architektoniczna opracowana na zlecenie Państwowego Gospodarstwa Rolnego w Lidzbarku Welskim*, Pracownia Dokumentacji Naukowo-Historycznej, Warszawa,

Górznieńsko-Lidzbarski Park Krajobrazowy, Welski Park Krajobrazowy. Mapa topograficzno-turystyczna 1:50 000, 1997, red. Burak S., Wydawnictwo Errata,

Atlas Historyczny Polski, 1998, red. W. Czapliński, T. Ładogórski, Polskie Przedsiębiorstwo Wydawnictw Kartograficznych, Warszawa,

Dudek W., 1988, *Ewidencja parku podworskiego w Chelstach*,

Dudek W., 1988, *Ewidencja parku podworskiego w Koszelewach*,

Dudek W., 1988, *Ewidencja parku podworskiego w Koszelewach*,

Dudek W., 1988, *Ewidencja parku podworskiego w Tuczach*,

Główczyński K., Ulanicka E., Mróz A., Szczepański M., Kosowicz M., Załuski T., 1999, *Welski Park Krajobrazowy. Przewodnik przyrodniczy*, Lidzbark, Wydawnictwo Urbański w Toruniu,

Ochrona wartości przyrodniczych i kulturowych – metodyka opracowań studialnych, Materiały z ogólnopolskiego seminarium Toruń-Górzno-Lidzbark, red. Z. Jabłoński, W. Tomaszewski, 1998, Przegląd regionalny. Regionalny Ośrodek Studiów i Ochrony Środowiska Kulturowego w Toruniu, Toruń,

Przegląd regionalny, Nr 1-2/1999, Z. Jabłoński, W. Tomaszewski, 1999, Regionalny Ośrodek Studiów i Ochrony Środowiska Kulturowego w Toruniu, Toruń,

Diecezja toruńska. Historia i teraźniejszość, T. 6, Dekanat działdowski, 1999, red. S. Kardasz, Toruńskie Wydawnictwo Diecezjalne, Toruń,

Diecezja toruńska. Historia i teraźniejszość, T. 10, Dekanat lidzbarski, 1999, red. S. Kardasz, Toruńskie Wydawnictwo Diecezjalne, Toruń,

Lidzbark Welski. Dzieje miasta i gminy, Prace Mazowieckiego Ośrodka Badań Naukowych, Nr 55, 1995, Klemens E.,

Ustalenia do projektu planu ochrony dóbr kultury na terenie Górznieńsko-Lidzbarskiego Parku Krajobrazowego, 1993, Małowiecki R., Ośrodek Dokumentacji Zabytków, Dział Badań Regionalnych Warszawy i Mazowsza, Pracownia w Ciechanowie,

Państwowy Rejestr Zabytków gminy Lidzbark i gminy Rybno (stan z dnia 9 czerwca 2000 r.).

Spis miejscowości

1.	Bładowo	str. 5
2.	Chełsty	5
3.	Cibórz	7
4.	Ciechanówko	7
5.	Dębień	8
6.	Grabacz	8
7.	Grądy	9
8.	Gronowo	9
9.	Jeglia	10
10.	Jeleń	10
11.	Kielpiny	11
12.	Kopaniarze	13
13.	Kostkowo	13
14.	Koszelewki	14
15.	Koszelewy	16
16.	Koty	20
17.	Kowaliki	20
18.	Kurojady	21
19.	Lesiak	21
20.	Lidzbark Welski	22
21.	Lorki	30
22.	Murawki	30
23.	Nowa Wieś Ostródzka	31
24.	Podcibórz	31
25.	Prusy	31
26.	Rumian	32
27.	Rybno Pomorskie	33
28.	Rynek	35
29.	Słup	35
30.	Straszewy	36
31.	Szczupliny	36
32.	Tarczyny	38
33.	Truszczyzny	39
34.	Trzcina	39
35.	Tuczki	40
36.	Turza Mała	41
37.	Wąpiersk	45
38.	Wery	47
39.	Wleusk	47
40.	Zarybinek	49

*Wydano dzięki pomocy finansowej Wojewódzkiego Funduszu
Ochrony Środowiska i Gospodarki Wodnej w Olsztynie*

ISBN 83-914630-0-1